

Voorwoord

Het begrip woonmilieu heeft lange tijd de onderzoeksagenda gevuld. In de jaren tachtig en negentig zijn diverse studies verricht om Nederland te typeren aan de hand van fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke kenmerken van gebieden. Soms waren dat gemeenten, soms buurten of wijken en soms ook gebieden die samenvallen met het viercijferige postcodegetal. Een dergelijke typering van een gebied wordt dan als woonmilieu gekenschetst. Bovendien zouden de gebiedstyperingen op basis van fysieke en sociale kenmerken een bijdrage kunnen leveren aan het beantwoorden van de vraag wat voor woonmilieus ontwikkeld zouden moeten worden, gegeven bepaalde ontwikkelingen in de bevolking. Het woonmilieuanalyseonderzoek vormt zo een instrument om de toekomstige woonvraag te bepalen.

Momenteel krijgt het leefstijlbegrip veel aandacht. De leefstijlen van mensen, de kenmerken van mensen, hun oriëntatie en waardenpatronen, zouden wel eens een veel betere pijler kunnen zijn waarop de woonvraag kan worden bepaald en ingevuld. Van het begrip leefstijl wordt verwacht dat zij een intermediaire rol kan spelen in de vertaling van kenmerken van de bevolking naar de bepaling van de woonvraag. In toenemende mate wordt het onderzoek naar leefstijlen tot het instrumentarium van de bepaling van de woonvraag gerekend.

In de onderhavige studie is getracht op een rij te zetten wat het woonmilieuanalyseonderzoek en het onderzoek naar leefstijlen kunnen bieden om de woonvraag te bepalen. Zonder de pretentie te hebben volledig te zijn proberen we te schetsen in hoeverre de woonvraag in kwalitatieve zin inzichtelijk gemaakt wordt met methoden en resultaten van het onderzoek naar woonmilieus en naar leefstijlen.

Het onderzoek is uitgevoerd in het kader van het Partnershipprogramma DGW/NETHUR. De auteurs zijn werkzaam bij het Amsterdam study centre for the Metropolitan Environment (AME), afdeling Geografie & Planologie van de Universiteit van Amsterdam. Vanuit het Directoraat-Generaal Wonen hebben Matthé van Oostrom en Kathrin Becker het onderzoek begeleid.

1 Naar een grotere woonmilieudifferentiatie

1.1 Van een aanbodgestuurde naar een vraaggestuurde woningmarkt

Nog nooit was er voor zoveel huishoudens in Nederland een woning beschikbaar. Nog nooit leefden mensen in Nederland in kwalitatief zulke goede woningen. En nog nooit was de absolute differentiatie naar woningtype zo groot als nu. Tegelijkertijd bestaan er lange wachtlijsten voor sociale woningen, was tot voorkort de *run* op koopwoningen in de stadscentra in de Randstad vaak zo groot dat gegadigden binnen vijftien minuten een bod moeten doen op een bezichtigde woning en worden kwalitatief niet slechte woningen elders in het land gesloopt. Wat is er aan de hand op de woningmarkt?

Direct na de Tweede Wereldoorlog was in Nederland sprake van een groot woningtekort. Deze naoorlogse woningnood moest met een snelle bouw van nieuwe woningen worden tegengegaan. De bouwproductie in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was dan ook aanzienlijk. Jaarlijks nam de productie in die periode toe met gemiddeld 5.000 woningen, tot het topjaar 1973 toen bijna 160.000 woningen werden opgeleverd. In die naoorlogse periode deden ook nieuwe ontwikkelingen in het bouwproces hun intrede hetgeen de woningbouw sterk beïnvloedde. Nieuwe bouwmaterialen, simpele bouwconstructies en rationalisering van woningplattegronden leverden een grote bijdrage aan een verdergaande efficiëntie van het bouwproces (De Vreeze, 1993). De kwaliteit van nieuw te bouwen woningen nam gestaag toe evenals de faciliteiten waarmee een woning werd uitgerust. Functionele ruimteverdeling in woningen, een ruimere woningplattegrond, sanitair, centrale verwarming en dubbele beglazing boden een aanzienlijk hoger comfort in standaardwoningen dan tot dan toe gebruikelijk was (Van Diepen, 1998).

In die naoorlogse periode kreeg Nederland echter ook te maken met andere ontwikkelingen die invloed hadden op – het evenwicht op – de woningmarkt. Naast de toename van de bevolking veranderde vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw de samenstelling van de bevolking aanzienlijk en nam de welvaart fors toe. De verkleining van Nederlandse huishoudens en de verbeterde inkomenssituatie van grote delen van de samenleving zorgden vanaf de jaren vijftig voor een grotere vraag naar woningen per duizend inwoners. Dit betekende een extra grote druk op de toch al zo grote woonvraag en de vraag naar woningen bleef daardoor voor langere tijd stijgen. Het naoorlogse woningtekort kon minder snel ingelopen worden dan menigeeen dacht en het woningtekort bleef langer bestaan dan aanvankelijk verwacht.

Omdat de vraag zo groot was, was de totstandkoming van het aanbod van woningen er bovenal op gericht het kwantitatieve tekort op te lossen en kwamen de vragers naar woningen minder in beeld. Voor zover 'de vraagzijde' van woningen in ogenschouw genomen werd, ging het er in de eerste plaats om de omvang van de woonvraag te bepalen, hetgeen plaatsvond aan de hand van factoren die de huishoudenssituatie typeren, en de factoren leeftijd en huishoudenssamenstelling. Deze kenmerken hebben altijd als zeer belangrijke criteria gediend om de huishoudensvorming in Nederland, en daarmee het benodigde woningbestand, grofweg in kaart te brengen. Op basis van deze demografische gegevens werden ramingen gemaakt van het toekomstige, totale aantal benodigde woningen. Als afgeleide van deze bepaling van de *totale omvang van de woonvraag* konden deze gegevens van de huishoudenssituatie pas in de tweede plaats

óók bijdragen aan inzicht in de – minimaal noodzakelijke – *woningomvang* voor de te huisvesten huishoudens.

Werden in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw inzichten in de huishoudenssituatie tevens gebruikt als basis voor bepaling van de omvang van woningen, in de jaren zeventig werd voorzichtig ook de variëteit aan wat we nu huishoudentypes noemen, in ogenschouw genomen. Men kreeg meer oog voor de specifieke huisvestingsbehoeften van bijvoorbeeld alleenwonenden, ouderen en studenten (De Vreeze, 1993). Toch kan niet gesteld worden dat andere woonfactoren helemaal geen rol speelden bij de totstandkoming van de nieuw te bouwen woningen en nieuwbouwwijken. Pas bij de bepaling van de daadwerkelijke stedenbouwkundige opzet kregen andere woonfactoren hun nadere invulling, zoals de bevolkingsopbouw van een buurt, inrichting van het groen in de wijk, de wijze waarop de infrastructuur in de wijkopzet werd geïntegreerd en de verdeling en organisatie van wijkvoorzieningen zoals winkels en scholen. Woonomgevingfactoren werden daarmee vooral overgelaten aan het inzicht van stedenbouwkundigen en hun waardering ervan. Zij pasten hun opvattingen ten aanzien van wat een buurt moest zijn en hoe de buurt gebruikt diende te worden toe in hun ontwerpen. In naoorlogse uitbreidingsgebieden werd bijvoorbeeld het concept van *balanced community* nogal eens toegepast door stedenbouwkundigen. Door in een wijk een 'evenwichtige' woningvoorraad te bouwen, dat wil zeggen woning te bouwen voor zowel arbeiders als middenstand als de notabelen, zou ook de bevolkingssamenstelling op wijkniveau in evenwicht zijn.

Het belang van de woonvraag werd dus vooral tot uitdrukking gebracht in kwantitatieve termen. Voor zover er verder gekeken werd naar wat voor typen woningen dan moesten worden gebouwd, speelden alleen algemene huishoudenskenmerken een rol van betekenis. Naar deze situatie wordt nu gerefereerd als 'aanbodsturing' op de woningmarkt: de totstandkoming van nieuwe woningen is gericht op het zo snel mogelijk terugdringen dan wel oplossen van een totaal tekort aan woningen, zodat specifieke – of individuele – woonvoorkeuren nauwelijks of geen rol spelen in de realisering ervan. Bij de ontwikkeling van nieuwbouw op een aanbodgestuurde woningmarkt ligt het accent op de totstandkoming ervan, op het bouwproces en het stedenbouwkundige plan, ervan uitgaande dat de vraag naar woningen daarmee wordt gediend.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw treffen we een heel andere situatie op de woningmarkt aan. Nu de omvang van de woningvoorraad ongeveer samenvalt met het aantal huishoudens, komt in toenemende mate een discrepantie aan het licht tussen de karakteristieken van het bestaande aanbod van woningen en de eisen die men tegenwoordig stelt aan het wonen. Met het inlopen van het kwantitatieve woningtekort komen de wensen en behoeften met betrekking tot het wonen meer op de voorgrond te staan. Vanuit woningzoekenden is het punt niet *of* er een woning beschikbaar is maar *welke* woning in welke omgeving. Allerlei kenmerken spelen een rol in het keuzeprocess voor een (nieuwe) woning. In de praktijk is er echter niet zoveel te kiezen in het woningaanbod. Uit analyse van het huidige woningaanbod blijkt de bestaande voorraad te eenzijdig om keuzemogelijkheden te bieden (Van Kempen & Priemus, 2002; Duyvendak & Veldboer, 2001). Degene die anders wil wonen dan in een over het algemeen kwalitatief goede maar kleine, in stapelbouw uitgevoerde huurwoning in stedelijk gebied, kan nauwelijks terecht. Het deel van het woningbestand dat voldoet aan de wensen op het gebied van omvang, bouwwijze, kwaliteit en locatie, is erg schaars en bovendien vaak niet vacant.

Met de aandacht voor de discrepantie tussen het bestaande aanbod van woningen en wat gegadigden op de woningmarkt zoeken, zijn we in een 'vraaggestuurde' woningmarkt terechtgekomen. Bij de ontwikkeling en herstructurering van het woningaanbod gaat het er in een vraaggestuurde markt om tegemoet te komen aan en te voorzien in de wensen van de bewoners. De woonvraag wordt leidend bij de totstandkoming van het woningaanbod en deze woonvraag moet gekend worden. Maar hoe ziet die vraag naar woningen eruit? Welke factoren spelen een rol bij de bepaling van de woonkwaliteit?

1.2 Verkenning van de woonvraag: het woonmilieubegrip

Nu de woonvraag zich vooral kwalitatief manifesteert, blijken zaken als leeftijd en huishoudensgrootte te beperkt te zijn om adequate ramingen te kunnen maken ten aanzien van de – toekomstige – woonwens. De vraag is immers niet meer alleen aan hoeveel woningen behoefte is, maar vooral ook aan welke typen woningen. En ook in bredere zin zijn aspecten van belang bij de woonkeuze. Wonen is heden ten dage tenslotte meer dan het hebben van een dak boven het hoofd alleen. Dat wordt eens te meer zichtbaar in de nu wat ruimer wordende woningmarkt. Wanneer er iets te kiezen is, neemt de spanning af en worden tekortkomingen aan woningen manifest. Het belang dat mensen hechten aan bepaalde woonaspecten komt meer op de voorgrond te staan nu zij in staat zijn de wensen daaromtrent te realiseren. Hoe kan de woonvraag worden bepaald? Waar wordt op gelet bij de keuze voor een woning? Wat bepaalt de kwaliteit van wonen?

Er doen zich algemene veranderingen in de samenleving voor die de kwaliteit van het huidige aanbod aan woningen onder druk zetten. De ruimtevraag in woningen is een belangrijke kwaliteitsfactor. Overmaat in en flexibiliteit van de woningplattegrond werd al in 1969 door Priemus beschreven als de beste remedie om woningen attractief te houden. Daarmee zijn woningen beter bestand tegen de introductie van nieuwe woonfaciliteiten. De gemiddelde omvang van een huishouden is weliswaar gedaald maar de ruimtebehoefte in de woning per persoon is zo fors toegenomen dat bestaande woningen toch veel te klein blijken voor de kleine huishoudens. De leefruimte per individu is toegenomen. Dit is een proces dat al geruime tijd aan de gang is maar nu in de vraaggestuurde markt meer opspeelt. In een overzicht van de ruimtelijke ontwikkelingen met betrekking tot het wonen gedurende de twintigste eeuw signaleert Van Diepen (1998) een trend van een toenemende naar binnen gerichte, inwaartse oriëntatie van huishoudens als het gaat om de materieel-fysieke zaken. Faciliteiten die begin twintigste eeuw gemeenschappelijk op straat- of buurtniveau werden voorzien, worden nu binnen de omheiningen van het privé-huishouden gebracht: toiletten, douchegelegenheden, wasmogelijkheden en recreatief verblijf eisen hun plaats op in de woning. De laatste jaren gaat het om de computer, de afwasmachine, de magnetron en allerlei andere elektrische apparaten. Algemener gesteld, steeds meer activiteiten moeten binnen de privé-woning een plaats krijgen. De intrede in het huishouden van steeds weer nieuwe faciliteiten, die steeds meer een vaste plaats in de woning krijgen, betekent dan een toenemende ruimtebehoefte.

Ook economische ontwikkelingen hebben een grote invloed op de ervaren en geprefereerde woonkwaliteit. De algehele welvaartsstijging heeft ervoor gezorgd dat huishoudens bepaalde eisen graag gerealiseerd willen zien worden wanneer zij dat

financieel kunnen dragen. Wanneer voorheen bepaalde woonwensen nog toekomstmuziek waren, kan de toepassing of realisatie daarvan door verbetering van de inkomenssituatie ook binnen handbereik komen. Dieleman & Nijstad (1997) wijzen erop dat daarnaast door de lage hypotheekrente en de hypotheekaf trek de koopsector nu de wind in de rug heeft, hetgeen zich vertaalt in een onder veel Nederlanders geuite voorkeur voor eigen woningbezit.

Naast deze aan de woning zelf gerelateerde kenmerken zijn er op het niveau van de omgeving van de woning allerlei factoren die de woonkwaliteit mede bepalen. Het maakt bijvoorbeeld nogal uit waar die woning staat, in wat voor buurt. De omgeving van de woning is belangrijk geworden in de woonvraag, zij het op een andere wijze dan voorheen. De al hierboven gesignaleerde trend van het naar binnen halen van activiteiten die voordien buiten de woning werden verzorgd, betekent niet alleen een stijgende ruimteconsumptie in de woning, maar ook dat het huishouden in zekere zin lossen van de directe omgeving is komen te staan. Voor het vervullen van fysiek-materiële behoeften is de buurt nauwelijks nog van enig belang (Van Diepen, 1998). De gebruikswaarde van de woonomgeving heeft ook in een ander opzicht aan belang ingeboet, namelijk in die zin dat de directe woonomgeving slechts een beperkte rol speelt in de economische sfeer (Van Engelsdorp Gastelaars, 1999). Activiteiten als werken en winkelen vinden vaak niet (meer) in de eigen buurt plaats. De ontsluiting en locatie van de woonomgeving zijn daarentegen meer op de voorgrond komen te staan. Dit wordt wel aangeduid met de fysiek-ruimtelijke factoren van de woonomgeving. Daarbij kan gedacht worden aan de aan- of afwezigheid van, of de afstand tot hoogwaardige infrastructuur en allerlei voorzieningen zoals scholen, winkels en horecagelegenheden maar ook groenvoorzieningen en recreatiemogelijkheden.

Ook spelen omgevingsfactoren in sociaal-ruimtelijke zin doorgaans een rol in de kwaliteit van het wonen. Niet alleen materieel-ruimtelijke elementen bepalen de woonkwaliteit, ook bevolkingskarakteristieken van de buurt en de aanwezigheid van andere mensen in de buurt zijn van invloed op de woonbeleving. Daarbij gaat het om de mate van sociale heterogeniteit in de buurt, leefbaarheid in de wijk, de mate van criminaliteit of simpelweg de potentiële communicatie met buurtgenoten. Op een hoger ruimtelijk schaalniveau spelen ten slotte ook geografische kenmerken een rol. Met geografische factoren wordt de positie binnen de regio bedoeld, bijvoorbeeld of het een meer stedelijk dan wel landelijke omgeving is.

Het lijkt erop dat het belang van de omgeving zelfs is toegenomen ten opzichte van die van de woning zelf. Waar de kwaliteit van woningen door de bank genomen hoog is, komen aspecten van de omgeving meer op de voorgrond te staan. Waar aan de woning nog mogelijk zelf ingrepen gedaan kunnen worden, staat de omgeving veel meer buiten het controleveld van individuen. Het accent is verschoven op de graduele schaal van de woning als onderdak naar woonomgeving als geschikt milieu om een bepaald leven te leiden. Van Weesep & Priemus (1999: 8) stellen het als volgt: "the perspective shifted away from providing shelter toward providing opportunities".

In dit kader heeft het begrip woonmilieu terrein gewonnen. Met dit begrip wordt aangeduid dat wonen meer omvat dan alleen de woning zelf. Woonmilieu verwijst naar de omgeving waarin gewoond wordt, waarin men 'thuis' is en die van invloed is op dat wonen (zie bijvoorbeeld Grunfeld, 1970; De Leeuw Hartog, 1988). In deze ecologische benadering staat de ruimtelijke setting waarbinnen mensen hun dagelijks leven leiden, centraal. De nadruk ligt niet op het menselijke handelen, of het wonen zelf, maar op de omstandigheden waaronder gewoond wordt. Een woonmilieu is als het ware de

ruimtelijke setting dat het geheel vormt van de eigenschappen van de omgeving – zowel aspecten van de woningvoorraad als van de (woon)omgeving, zowel in fysieke, sociale en geografische zin – die in verband staan met wonen. Het denken in termen van het woonmilieu probeert de verschillende dimensies, en de processen die zich daarbij afspelen, in samenhang te vatten. Het woonmilieudenken heeft daarmee ook een sterk territoriale inslag verworven. Gebiedsafbakening is een vereiste om tot definiëring van woonmilieu te komen. Bij het trekken van grenzen wordt aangehaakt bij bestaande kaders, hetgeen niet altijd overeenkomt met de door bewoners ervaren grenzen aan het woonmilieu.

Met het accent op de omgeving is het denken in termen van woonmilieus een opstap om tot een oplossing van het woningtekort te komen. Wanneer we immers inzicht krijgen in de samenhang tussen sociale en fysieke woonomgevingfactoren, kan door beïnvloeding van de omgeving de woonkeuze gemanipuleerd of bepaald worden. Het is niet verwonderlijk dat in de jaren tachtig en negentig dan ook hoge verwachtingen bestonden ten aanzien van het onderzoeken van woonmilieus. In de afgelopen decennia hebben onderzoekers en beleidsmakers zich intensief beziggehouden met de analyse van woonmilieus. Belangrijke drijfveer daarbij was dat het leren kennen van de relaties tussen sociaal-ruimtelijke, fysiek-ruimtelijke en geografische factoren inzicht zou kunnen verschaffen in de wensen die bewoners hebben ten aanzien van hun woonomgeving en daarmee in de woonkeuze. In hoofdstuk 2 wordt uitgebreid ingegaan op de duiding van woonmilieus. Is het inderdaad mogelijk gebleken om samenhang aan te tonen tussen woningkenmerken en woonomgevingkenmerken van fysieke, sociale en/of geografische aard? En is het mogelijk om een ruimtelijke variatie van woonmilieus te duiden, ondanks de vaak genoemde eenzijdigheid van de woningvoorraad? Op welk ruimtelijk schaalniveau kunnen woonmilieus het beste aangeduid worden? Of moet Nederland als geheel als één woonmilieu worden aangemerkt? En: verschaft deze benadering inzicht in de woonkeuze die mensen maken? De centrale vraag in hoofdstuk 2 omvat deze overdenkingen en luidt:

Wat heeft de woonmilieuanalyse opgeleverd voor het inzichtelijk maken van de woonvraag?

1.3 Verkenning van de woonvraag: het leefstijlbeleg

Signaleerden we bij het in kaart brengen van de woonkeuze vanaf de jaren zeventig een toenemende aandacht voor omgevingsfactoren, het laatste decennium is de aandacht meer gevestigd op de bewoners zelf. De rol die wordt toegekend aan contextuele factoren verliest terrein en de mens zelf is meer in de belangstelling komen te staan.

De geleidelijke oplossing van het kwantitatieve woningtekort leidde tot een accentverschuiving waarbij het ruimtelijk gedrag en de woonvoorkeuren van huishoudens steeds meer aandacht kregen. Bovendien begon zich onder invloed van maatschappelijke trends zoals individualisering, ontzuiling en toenemende consumptie een steeds complexere differentiatie van huishoudens af te tekenen. Conventionele variabelen zoals huishoudenssamenstelling, leeftijd en inkomen werden door een groeiend aantal wetenschappers en beleidsmakers niet langer als toereikend gezien voor het bepalen van de kwalitatieve vraag naar woningen. De verschuivende aandacht in de richting van een vraaggestuurde woningmarkt in plaats van een aanbodgestuurde markt confronteerde onderzoek en beleid met de vraag hoe, uitgaande van de individuele

kenmerken en voorkeuren van huishoudens, kon worden gekomen tot een overzichtelijke en werkbare classificatie van verschillende gevraagde of gewenste woningen en woonomgevingen. Op basis van de eerdergenoemde tendensen is er immers sprake van een grote differentiatie van huishoudens wat betreft hun kenmerken, leefwijzen en voorkeuren.

De aandacht voor die toenemende differentiatie uit zich voornamelijk in een toenemende aandacht voor allerlei lastig te kwantificeren kenmerken van personen of huishoudens. Consumptiepatronen zijn vaak nog redelijk in kaart te brengen door bestedingspatronen van huishoudens te bekijken, maar de reden om die patronen te onderzoeken, is meestal juist ingegeven door de veronderstelling dat aan consumptie bepaalde waarden ten grondslag liggen, of dat uiting van identiteit een belangrijke rol speelt. Dergelijke factoren als waardenpatronen, oriëntaties en identiteitsvraagstukken hebben hun weg gevonden naar het woningbehoefte onderzoek (zie bijvoorbeeld Bootsma, 1995; Buys, 2001; Ganzeboom, 1988). Het gaat hierbij om factoren die niet alleen een grotere differentiatie in huishoudens toelaten doordat eenvoudigweg meer factoren worden onderscheiden, maar ook doordat waarden, oriëntaties of identiteiten tamelijk ongrijpbaar zijn en voor velerlei definitie vatbaar.

Een vraaggestuurde woningmarkt wil op basis van informatie over differentiatie van de 'vragers' tot een goed aanbod komen. Wanneer de vraagzijde van de woningmarkt als uitgangspunt wordt genomen in de constructie en inrichting van woningen en buurten is het leren kennen van deze kenmerken, leefwijzen en voorkeuren van bewoners een eerste vereiste. Een dergelijke benadering staat op gespannen voet met het woonmilieudenken. Het sterk op de omgeving gerichte woonmilieuconcept doet de rol van de handelende actoren zelf te kort. Niet alleen kunnen woonomstandigheden een verschillende uitwerking hebben op het leven van mensen, ook de individuele voorkeuren en preferenties van huishoudens zelf spelen een belangrijke rol bij de wijze waarop mensen (willen) leven, en zodoende ook bij hun woonkeuze. Het woonmilieubegrip, dat de omgeving centraal stelt, lijkt daarmee aan belang in te moeten moeten boeten.

Een concept dat in relatief korte tijd tegenover, en soms naast, het woonmilieubegrip is geplaatst, is het leefstijlbegrip. De leefstijl geniet momenteel een onaflatende populariteit, maar neemt de hierboven aangestipte problemen met de conceptualisering van de woonvraag niet weg. Dat heeft in de eerste plaats te maken met de brede en uiteenlopende invullingen die het begrip in de loop der tijd heeft gekregen. De leefstijl mag in relatie tot woningvraagstukken dan nog een betrekkelijk nieuw concept of instrument zijn, daarbuiten heeft het begrip al een veel langere geschiedenis. De brede toepassing van het leefstijlbegrip roept de vraag op in hoeverre het begrip eigenlijk kan voldoen aan de verwachting om een goed instrument te leveren bij vraagstukken over de ontwikkeling van woningen en woonomgevingen.

Op welke wijze kan, of moet rekening worden gehouden met de steeds nader en specifiekere gedifferentieerde huishoudentypen, of leefstijlen van personen of huishoudens, bij de constructie van nieuwe, of de herstructurering van bestaande woonmilieus? In hoeverre is het leefstijlbegrip behulpzaam bij het inzichtelijk maken van de woonvraag? Hoe robuust zijn de leefstijlen van mensen en op welke wijze heeft dat gevolgen voor de bruikbaarheid van het begrip? En is dat leefstijlbegrip niet inmiddels op zich al zo gedifferentieerd geraakt, dat er – ook in het woonvoorkeurenonderzoek – al sprake is van een Babylonische spraakverwarring? Dit brengt ons bij de vraag die in hoofdstuk 3 centraal staat:

In hoeverre is het leefstijlbegrip een bruikbaar instrument voor onderzoek naar en beantwoording van de woonvraag?

1.4 Opbouw van dit rapport

Dit rapport gaat in op de relatie tussen bewoners en hun omgeving en op de bouwstenen die dit oplevert voor het inzichtelijk maken van de woonkeuze en voor het bepalen van het woonaanbod. Op verschillende manieren wordt uitdrukking gegeven aan de relatie van mensen tot hun woonomgeving, de samenhang tussen mensen en hun ruimtelijke omgeving. Deze – soms veronderstelde, soms getoetste – relatie tussen bewonerskenmerken en ruimtelijke kenmerken heeft aanleiding gegeven tot verschillende onderzoeksrichtingen.

Ten eerste heeft de veronderstelde relatie tussen bewonerskenmerken en ruimtelijke kenmerken beslag gekregen in woonmilieuonderzoek. Doel in deze onderzoeksrichting is doorgaans om de complexe samenhang in sociaal-ruimtelijke en fysiek-ruimtelijke variatie te duiden ten behoeve van een verkenning van de mogelijke toekomstige woonvraag. Deze gebiedsgerichte benadering wordt in hoofdstuk 2 beschreven en de mogelijkheden worden verkend die dit concept levert voor het bepalen van de woonvraag.

Ten tweede wordt de veronderstelde relatie tussen bewonerskenmerken en ruimtelijke kenmerken op een individueel niveau in het centrum van onderzoek geplaatst. Het leefstijlbegrip speelt hierin een belangrijke rol. In deze onderzoeksrichting wordt ingegaan op de vraag in hoeverre bepaalde – groepen – bewoners aansluiting vinden bij de ruimtelijke inrichting. De relatie zelf wordt geïnterpreteerd. De veronderstelde samenhang wordt nauwkeuriger verkend en de wijze waarop sociale en ruimtelijke kenmerken samenhangen of beïnvloedend zijn, staat centraal. Deze actorbenadering wordt in hoofdstuk 3 besproken.

Aan de ene kant vormt het matchen van kenmerken van huishoudens, van woningen en omgevingskenmerken vaak een eerste stap om de woonvraag inzichtelijk te maken. Aan de andere kant kan het individuele niveau van bewoners, hun kenmerken, behoeften, wensen en leefstijlen als uitgangspunt worden genomen om de woonvraag in kaart te brengen. Het vergt echter ook een visie om op basis van kennis van bestaande woonmilieus en de veronderstelde relatie tussen mensen en hun ruimtelijke omgeving een keuze te maken in welke richting het aanbod van woonmilieus zich verder moet gaan ontwikkelen. In het laatste hoofdstuk wordt hierop ingegaan op basis van hetgeen is aangedragen in de andere hoofdstukken.

2 De constructie van woonmilieutypologieën

Een gebied kan op tal van eigenschappen worden beschreven, bijvoorbeeld naar het aantal inwoners, naar kenmerken van inwoners zoals de leeftijd of hun welstandsniveau, naar het type woningen dat er staat of naar de aanwezigheid van parken en plantsoenen. Wat maakt een gebied nu tot een gebied? Een gebied is op meer dan een kenmerk te onderscheiden van andere gebieden en zelden voldoet nog slechts een enkel kenmerk om een gebied te beschrijven. Vaak komen bepaalde eigenschappen waarop gebieden beschreven kunnen worden in een zekere samenhang met elkaar voor. Zo treffen we relatief kleine woningen aan in gebieden waar het woningbestand relatief oud is en wonen er in steden relatief veel mensen met een lage welstand. De onderlinge samenhang waarmee gebieden zijn te typeren komt terug in de term woonmilieu, dat langzaam synoniem geworden is met woongebied. Het omvat het geheel aan eigenschappen van een gebied die het gebied beschrijven en onderscheiden van andere gebieden.

Een woonmilieutypologie is een meerdimensionale indeling van gebieden om zo tot een betere beschrijving ervan te komen. De onderzoeksrichting die zich specifiek bezighoudt met het maken van woonmilieutypologieën probeert op kwantitatieve wijze de meerdimensionaliteit van gebieden te vatten. De beschikbaarheid van betrouwbare gegevens op een zeker ruimtelijke schaalniveau is dan van wezenlijk belang voor dit onderzoek van woonmilieutypen. In dit hoofdstuk wordt een aantal belangwekkende onderzoeken naar woonmilieutyperingen besproken.

2.1 Van classificatie naar typologie

Mede mogelijk gemaakt door toegenomen technische en methodologische faciliteiten zijn in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw diverse studies gepubliceerd waarin het identificeren van woonmilieus centraal staat. Die identificatie van woonmilieus vindt meestal plaats aan de hand van gebiedstyperingen op basis van voor gebieden kenmerkende factoren.

Karakteristiek voor woonmilieuonderzoek is de meerdimensionaliteit. Classificaties op basis van slechts één kenmerk voldoen eigenlijk maar zelden. Inwonertal van gemeenten is bijvoorbeeld een ééndimensionaal criterium op basis waarvan gemeenten soms worden ingedeeld. De vier grote steden in Nederland, ook wel de 'G4' genoemd, steken op basis van hun omvang ver uit boven andere steden. Samen vormen zij een groep die gezamenlijk opereert. Of woonkernen op het platteland die zich profileren op hun lage inwonertallen classificeren zichzelf op basis van vooral één kenmerk.

Er wordt echter al snel gebruik gemaakt van aanvullende kwalificaties om tot typeringen te komen. Wanneer op basis van andere kenmerken een classificatie kan worden onderstreept, krijgt de indeling een bredere grondslag en wordt als het ware breder gedragen. In feite wordt met het verbreden van de basisclassificatie de stap gezet naar een meerdimensionale indeling. Al snel zijn meerdere dimensies noodzakelijk om gebieden te onderscheiden en te beschrijven. Het woonmilieuonderzoek is op deze leest geschoeid.

Een woonmilieutypologie is doorgaans gebaseerd op de verwevenheid op boven-individueel niveau van kenmerken van fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke aard.

Gebiedseenheden worden daarbij geordend op basis van een keur van mogelijk relevante variabelen, vaak samenkomend in een beperkt aantal componenten. Het ordenen van gebiedseenheden gebeurt, in de eerste plaats, naar kenmerken van het woningbestand per gebied. Dit kan zijn de gemiddelde omvang en/of het bouwjaar van de aanwezige woningen maar ook de aanwezigheid van voorzieningen in de woning als centrale verwarming en/of een ligbad. In de tweede plaats worden geografische en locationele factoren in de analyse betrokken, zoals de positie van het gebied binnen de interne stedelijk-regionale geleding van en de aanwezigheid van recreatieve of winkelvoorzieningen in het gebied. Ten slotte spelen meestal ook – kenmerken van – de bewoners een rol in dit onderzoek. Daarbij moet gedacht worden aan bijvoorbeeld het aandeel jongeren, het aandeel werkzoekenden of het geboortecijfer in het gebied. Het samengaan van specifieke kenmerken van woningen, van de woonomgeving en van de bewoners, en deze te plaatsen in hun onderlinge ruimtelijke samenhang is kenmerkend geworden voor het woonmilieuonderzoek.

Het doel van het maken van typologieën is het op een handzame en inzichtelijke manier informatie verschaffen over woonmilieus om vat te krijgen op die variatie van kenmerken die in het woonmilieu besloten ligt, om orde te scheppen in de veelheid en de complexiteit van factoren. Door de geboden mogelijkheid om gebieden in al hun verscheidenheid te typeren naar hun specifieke karakteristieken en in te delen in discrete typen, wordt de presentatie van een grote hoeveelheid materiaal vereenvoudigd. De typologiserings bieden handzame ruimtelijke informatie ten opzichte van het afzonderlijk hanteren van de relevante variabelen voor elk gebied apart. Naast het verkrijgen van de indeling zelf wordt meestal ook als doelstelling gehanteerd het verkennen van de – toekomstige – vraag naar woonmilieus. Impliciet wordt hiermee op de gedachte voortgebouwd dat de factoren die in de woonmilieuanalyse betrokken worden van invloed zijn op de vestiging en het wonen van de huishoudens in het gebied. In de definitie van een woonmilieu zien we deze veronderstelling terug, zoals bij Dignum e.a. (1991). Daar wordt het woonmilieu gedefinieerd als de “in een gebied geldende, externe condities die op de vestiging en het wonen van de huishoudens in het gebied van invloed zijn”. De doelstelling die aan het construeren van woonmilieutypologieën ten grondslag ligt, is dan ook de mogelijke samenhang tussen fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke componenten van gebieden op te sporen en te identificeren en de complexe samenhang te duiden in de veronderstelling dat dit conglomeraat de woonvraag van huishoudens beïnvloedt.

2.2 Ruimtelijke schaalniveaus

Uitgangspunt in woonmilieuonderzoek is de ruimtelijke afbakening van een gebied. Voor elke gebiedseenheid zijn gegevens nodig van de kenmerken die de typologie mede bepalen. Het ruimtelijk schaalniveau dat in de diverse studies gehanteerd wordt, toont een grote variatie. Woonmilieutypologieën zijn gemaakt op het niveau van gemeenten, van postcodegebieden en op het niveau van wijken en buurten. Voor de bespreking van woonmilieutyperingen in dit hoofdstuk wordt deze indeling gehanteerd. Welk niveau in onderzoek gekozen wordt, hangt vaak af van de beschikbaarheid van gegevens op een bepaald ruimtelijk schaalniveau voor elk in de analyse te betrekken kenmerk. In Nederland is de beschikbaarheid van data aanzienlijk. Geput wordt onder meer uit gemeentelijke en landelijke bevolkings- en woningregistraties, het

woningbehoefte onderzoek (WBO) dat eens in de vier jaar onder een forse steekproef van de Nederlandse huishoudens peilt, de kwalitatieve woningregistratie (KWR) dat al enkele decennia lang eens in de vijf à zes jaar de kwaliteit van een groot deel van de bestaande woningvoorraad in Nederland inventariseert en de woonmilieudatabase (WMD) waarin allerlei gegevens zitten over de sociale en fysieke kenmerken van de Nederlandse postcodegebieden. Dit laatste bestand is opgebouwd uit een reeks van gegevensbestanden die op het viercijferige postcodegebiedsniveau zijn geregistreerd, onder meer het LokatieBestand Vastgoed van het TPG, het Landelijke Informatie Systeem Arbeidsplaatsen en de Registratie Werklozen beide van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de registratie Individuele Huursubsidie van het Directoraat-Generaal Wonen en het uitwisselingssysteem van de Nederlandse Vereniging van Makelaars. Daarnaast is een bewonersenquête van Geomarktprofiel herleid op dat postcodeniveau.

2.2.1 Gemeenteniveau

Een woonmilieu-indeling waar gemeenten de gebiedseenheden vormen, komen we zo nu en dan tegen (Van Engelsdorp Gastelaars, Ostendorf & De Vos, 1980; Dignum, Musterd & Ostendorf, 1991; Van de Wardt, Bodewitz & Dekker, 1997). Deze gekozen eenheid van ruimtelijke analyse is gebaseerd op de bestuurlijk-administratieve indeling van Nederland. Op dit ruimtelijk schaalniveau bestaat een ruime beschikbaarheid van gegevens, onder meer door het CBS. Bovendien refereert deze indeling aan de bekendheid met deze gebieden en de informatieverzorging hierover in verschillende media.

Het nadeel van de hantering van deze gebiedsindeling is dat sommige woonmilieu-aspecten op dit grove schaalniveau niet of moeilijk tot uitdrukking komen en in de typologie verdisconteerd kunnen worden.

Een woonmilieutypologie van Nederlandse gemeenten treffen we het eerst aan bij Van Engelsdorp Gastelaars e.a. (1980). Zij maken daarbij gebruik van gegevens van de laatste volkstelling (1971). Allereerst willen zij nagaan of de typologisering van gebieden op basis van fysiek-morfologische karakteristieken samengaat met die op basis van sociaal-morfologische karakteristieken. Hier vinden zij een grote mate van overeenkomst. Vervolgens is met behulp van een clusteranalyse een typologie opgesteld waarbij acht clusters gevormd worden, namelijk: 'stagnerende plattelandsgemeenten', 'arme plattelandsgemeenten', 'landelijke plattelandsgemeenten', 'jonge groeiende gemeenten', 'jonge luxe suburbane gemeenten', 'oude luxe suburbane gemeenten', 'jonge stedelijke gemeenten' en 'oude stedelijke gemeenten'. Allereerste aspecten van de sociale omgeving zijn in de analyse meegenomen, variërend van variabelen die de geografische mobiliteit en de man-vrouwverhouding beschrijven tot de godsdienstige en politieke oriëntatie van de inwoners aan toe. Door middel van een factoranalyse zijn de 59 variabelen tot enkele dominante dimensies teruggebracht.

Een ander voorbeeld van een woonmilieustudie op gemeenteniveau is die van Dignum e.a. (1991). Op basis van allerlei kenmerken van de woningvoorraad, woonomgeving en bewoners worden de Nederlandse gemeenten anno 1986 geclusterd in zeven verschillende typen woonmilieus, namelijk 'stagnerend platteland', 'bloeiend platteland', 'steden', 'oude welgestelde woonmilieus', 'jonge stedelijke woonmilieus', 'jonge welgestelde woonmilieus' en 'oudere woonmilieus met aanzienlijke welstand'. Om de veelheid van kenmerken van de woning, de woonomgeving en de bevolking

hanteerbaar en interpreteerbaar te houden, is eerst een datareducerende analyse toegepast om “de samenhangen tussen de verschillende aspecten die in de drie woonmilieudimensies besloten liggen, naar voren te halen” (p.iii). Drie componenten komen met deze analyse tot stand, te vatten onder de labels stedelijkheid, bouwperiode/ouderdom en welstand, op basis waarvan de zeven woonmilieuclusters zichtbaar konden worden gemaakt. De kracht van deze werkwijze is dat de typering empirisch tot stand komt door gemeenten met grote gelijkenis op deze drie dimensies te classificeren als één type. De typologisering is niet zozeer ingegeven door een idee over de werkelijkheid maar door de in de werkelijkheid bestaande gelijkenis tussen gebiedseenheden.

Het woonmilieuonderzoek van Van de Wardt e.a. (1997) moet worden beschouwd als een *update* van het werk van Dignum e.a.. Door te werken volgens dezelfde methode met dezelfde variabelen maar met gegevens van een ander jaar, namelijk 1994, biedt deze studie interessant materiaal om een vergelijking in de tijd te maken. Wel moest eerst een heranalyse op de gegevens uit 1986 uitgevoerd worden om, ondanks onder meer de gemeentelijke herindeling, vergelijkingen tussen de twee meetjaren mogelijk te maken. Deze vergelijking over een periode van slechts acht jaar betreft een vergelijking wat betreft de bepaling van de componenten en de totstandkoming van de typologie, als ook wat betreft de uitkomsten. Ook zijn de labels voor de woonmilieutypen enigszins aangepast. Over een periode van slechts acht jaar hebben zich blijkens deze aanpak van een woonmilieutypologisering grote verschuivingen voorgedaan. Zo is een aantal gemeenten van type veranderd. Van de Wardt e.a. tonen het schema dat de interne verschuivingen tussen de twee meetjaren laat zien. Het type ‘grote steden’ is de enige groep gemeenten die in die acht jaar niet is veranderd, noch absoluut (voor beide meetjaren bestaat het type ‘grote steden’ uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag), noch relatief (met een gelijkblijvend aandeel van 0,5%). Ook de typen ‘platteland met lage welstand’ en ‘jong platteland’ bleven nagenoeg gelijk. Andere typen ondergingen een aanzienlijke daling. Was in 1986 nog 22% van alle gemeenten als ‘oud platteland’ getypeerd, in 1994 was dat slechts 12%; het aandeel ‘welgestelde woonmilieus’ kelderde van 10,2% naar 5,7%. De woonmilieus ‘steden’ en met name de ‘jonge stedelijke woonmilieus’ groeiden in die periode fors, respectievelijk van 8,3% naar 12,8% en van 9% naar 18,1%. Achter deze verschuivingen in de vertegenwoordiging van de verschillende typen in de totale woonmilieuvoorraad gaat echter ook nog een interne dynamiek schuil. Zo zijn de ogenschijnlijk stabiele groepen ‘platteland met lage welstand’ en ‘jonge platteland’ respectievelijk voor meer dan de helft en voor iets minder dan de helft van samenstelling veranderd.

Deze verschuivingen op basis van typologiseringsexercities van Nederlandse gemeenten volgens dezelfde methode en met dezelfde variabelen maar met gegevens van twee verschillende jaren, geven aanleiding om nog eens kritisch te kijken naar de totstandkoming van de typologie zelf. De drie componenten die uit de variabelenset uit 1986 worden gedestilleerd, blijken er in 1994 vier te zijn. Ook de componentscores van de zeven typen (clusters) verschilt nogal. Het scoreverloop van de samenstellende meetvariabelen is onderhevig aan de tijd, en daarmee de typering die daarop zijn gebaseerd. Dat geldt vanzelfsprekend met name bij de bewoningskenmerken die de woonmilieus mede typeren. Zij kunnen sneller veranderen dan de fysieke gebiedskenmerken.

Van de Wardt e.a. willen nagaan of de verschuivingen nu te maken hebben met werkelijke veranderingen binnen de gemeenten – zij noemen het dan de divergerende

trend – of dat het ‘slechts’ moet worden toegeschreven aan een groepseffect; van een groepseffect is sprake als die verschuivingen te maken hebben met inhoudelijke verschillen tussen de clusters van 1986 en 1994. Door binnen een woonmilieutype de stabiele groep te vergelijken met de uitgaande groep, komen zij twee divergerende trends op het spoor, te weten vergrijzing en verstedelijking van de samenleving. Onder invloed van deze trends zijn gemeenten naar een ander type overgeheveld.

Naast een directe woonmilieuvergelijking tussen 1986 en 1994 hebben de auteurs een vergelijking trachten te maken met het woonmilieutypologieonderzoek van Van Engelsdorp Gastelaars e.a., met gegevens uit 1971. Ook hier moest als gevolg van de gemeentelijke herindeling (in 1994 was Nederland in 237 minder gemeenten ingedeeld dan in 1971) eerst een heranalyse van de gegevens uit 1971 plaatsvinden. Dat levert een nieuwe indeling van gemeenten op die stedelijker is dan de oorspronkelijke typologie van Van Engelsdorp Gastelaars e.a.. Wat opvalt in de vergelijking tussen de typologisering voor 1971 en de andere twee meetjaren, is het verschil in karakteristieken die in de analyse betrokken zijn. Zo werd in 1971 ingegaan op de relatie tussen ‘politieke overtuiging/levensbeschouwelijke achtergrond’ en woonmilieus, een dimensie die in 1986 en 1994 zelfs niet in de eerste beschouwing werd betrokken. Uit deze vergelijking in de tijd blijkt dan ook de sterke tijdgebondenheid van woonmilieutyperingen. De keuze voor bepaalde fysiek- of sociaal-ruimtelijke kenmerken wordt mede bepaald door wat op dat moment als mogelijk van invloed wordt geacht, of wat op dat moment gemeten kan worden. De introductie van kenmerk of weglating van kenmerk is daarmee sterk afhankelijk van de tijd.

Hoe sterk overigens de diversiteit en dynamiek ook op een lager schaalniveau kunnen zijn, is te evalueren op basis van de typering door Hoffschulte & Musterd (1989). Zij onderscheiden zeven woonmilieus binnen de gemeente Amsterdam, namelijk de ‘binnenstad’, ‘lage status wijken’ (oud-zuid en oud-west evenals een groot deel van oost), ‘deel 20-40’, ‘tuinsteden’, ‘jaren 60-70’, ‘recente wijken’ en ‘luke milieus’. Kijkend naar de spreiding van de woonmilieutypen over de hoofdstad, dan valt op dat stadsdelen eind jaren tachtig van de twintigste eeuw nog ‘lage status wijken’ genoemd werden, welke nu – slechts dertien jaar later – tot de meest *booming* stadsbuurten gerekend worden, zoals bijvoorbeeld de Amsterdamse Pijp. Daarentegen zouden de tuinsteden op dit moment wellicht als lage status wijken uit de bus komen, terwijl ze in de studie van Hoffschulte en Musterd neutraal als ‘tuinsteden’ gelabeld werden.

2.2.2 Postcodeniveau

De ruimtelijke indeling op basis van viercijferige postcodegebieden biedt de mogelijkheid voor het construeren van woonmilieutypologieën op een meer gedetailleerd niveau (Rohde, Schellekens, Seijkens & Kupers, 1995; De Waal & Rohde, 1997; Brouwer & Willems, 1996; Bureau Middelkoop, ABF Onderzoek & West 8, 1999). Op dit ruimtelijke schaalniveau worden zo’n 4.000 gebieden onderscheiden.

In de analyse van Rohde e.a.(1995) en van De Waal & Rohde (1997) worden maar liefst 123 variabelen uit verschillende gegevensbestanden gebruikt om een typologie op te stellen. Een postcodegebied wordt vooroorlogs genoemd wanneer meer dan de helft van de woningen van voor de Tweede Wereldoorlog is, een gebied wordt naoorlogs genoemd wanneer meer dan de helft van de woningen gebouwd is tussen 1945 en 1980, en behoort tot recente wijken wanneer meer dan de helft van na 1980 is; de rest wordt gemakshalve als een gemengde wijk neergezet. Met de a priori opdeling in

vooorlogs, naoorlogs en recente wijken wordt aan het bouwjaar-criterium uitzonderlijk veel belang toegekend. De andere 123 variabelen moeten middels de datareducerende techniek van factoranalyse met elkaar strijden om in de typologie te worden opgenomen. Daaruit resulteren acht dimensies (zie tabel 2.1). Deze acht dimensies zijn voor het deelonderzoek voor naoorlogse wijken (dat wordt gerepresenteerd door viercijferige postcodegebieden) uit de factoranalyse verkregen en voor de vooroorlogse wijken overgenomen.

Op fysiek-ruimtelijke, sociaal-ruimtelijke en locationele kenmerken is voor de vooroorlogse wijken een zevental typen geformeerd en voor de naoorlogse wijken een achttal typen. De namen voor deze woonmilieutypen op het niveau van viercijferige postcodes wijken sterk af van woonmilieutyperingen op het reeds besproken gemeenteniveau. Waar op het gemeenteniveau vooral het stad-of-plattelandcontrast in de naamgeving tot uitdrukking komt, is het bebouwingstype en de binnenstedelijke locatie ten opzichte van het stedelijke centrum bepalend voor de naamgeving in de typologieën voortgebracht door het RIGO. Ook bevolkingskenmerken komen enigszins terug in de naamgeving (tabel 2.1). De werkwijze van datareductie gevolgd door een clustering van de gebiedseenheden ten aanzien van die dimensies is identiek aan die van Dignum e.a. die deze aanpak op het niveau van gemeenten volgden. De ontwikkeling van de typologie staat in dienst van een aanpak van problemen op het niveau van postcodewijken. Met de typologie wordt de positie van wijken op de woningmarkt verkend en kunnen wijkproblemen gesignaleerd worden. Omdat de hierboven genoemde onderzoeken dezelfde werkwijze hanteren maar over verschillende postcodegebieden gaan, worden ze als elkaar aanvullend beschouwd.

Priemus & Wassenberg (1997) tellen ze daarom simpelweg bij elkaar op, vullen het aan met de typen 'recente wijken gebouwd tussen 1980 en 1994' en 'restant (gemengde wijken)' om daarmee nadrukkelijk wel de toekomst van de huidige stedelijke woonmilieus te verkennen. Omdat Priemus & Wassenberg deze aangevulde RIGO-lijst te gedetailleerd achten, selecteren de auteurs negen wijken en combineren deze tot een viertal overblijft. Te zamen beslaan deze 'vooorlogse etagewijken', 'vroegnaoorlogse portiekwijken', 'sobere laagbouwwijken' en 'hoogbouw' ongeveer de helft van het stedelijke gebied. Zij rechtvaardigen deze selectie vanuit het belang dat zij hechten aan:

- de herkenbaarheid en aansprekendheid van de woonmilieus bij de lezer;
- het veel voorkomen van de types in vele gemeenten (volledige dekking is onnodig);
- de mogelijkheid van aanvullende analyses met WBO cijfers;
- de verwachting dat bij deze types de meeste ontwikkelingen in de komende dertig jaar op het gebied van wonen te verwachten zijn;
- de standvastigheid in de tijd (het onderscheid tussen voor- en naoorlogs wordt steeds minder relevant).

Tabel 2.1

Scores van de onderscheiden wijken op de woonmilieudimensies.

	Hoge welstand	Eengezinswoning	Laat gebouwd, goede woningkwaliteit	Gezinnen, weinig ouderen	Veel jongeren	Sfeervol, weinig overlast	Veel voorzieningen	Centrale ligging, bedrijvigheid
Vooroorlogse wijken								
Historische stadskern	+	0	+	---	-	++	0	0
Vergrauwde grote stadswijk in aanpak	-	--	0	+	-	0	-	---
Vernieuwde grote stadswijk	-	--	+++	++	-	0	+	-
Vergrijsde tuindorpswijk	--	0	0	-	+++	--	++	+
Grootstedelijke ring 20-40	0	--	--	0	+	-	0	+
Parkwijk	+++	0	0	0	+	0	+	++
Eigen huis en tuin gezinswijk	0	++	-	+	0	0	--	++
Onderhoudsarme laagbouwwijk	0	++	-	0	0	-	+	0
Naoorlogse wijken								
Vergrijsde portiekwijk	-	---	-	---	0	0	++	0
Verschraalde portiekwijk	---	--	--	0	++	---	++	0
Recente hoogbouw doorgangswijk	-	--	++	++	++	-	0	-
Recente laagbouw gezinswijk	++	++	+++	+++	0	+	--	--
Welvarende laagbouwwijk	+++	++	-	--	---	+++	---	++
Centrale vroeg-naoorlogse rijtjeswijk	-	++	---	--	-	0	0	++
Gemiddelde naoorlogse wijk	+	+	0	0	0	+	0	+

Bron: Rohde e.a., 1995; De Waal & Rohde, 1997.

Terwijl het RIGO onderzoek, en dus ook de analyse van Priemus & Wassenberg zelf, de typologie zo'n beetje fundeert op de a priori indeling in voor- en naoorlogs, doen Priemus & Wassenberg dit onderscheid af voor het beheer van de toekomstige voorraad. De vier woonmilieutypen worden geconfronteerd met de drie toekomstscenario's die het Centraal Planbureau heeft opgesteld.

Brouwer & Willems (1996) maken een subjectieve woonmilieutypologie om de vraag en aanbod van woongebieden voor nu en voor de toekomst te verkennen. De typologie is geconstrueerd op basis van vragen in het woningbehoefte onderzoek over gewenste woongebieden. Centraal daarin staat de ligging van het woonmilieu, vertaald in de gewenste afstand ten opzichte van het stedelijke centrum. Andere kenmerken van de ruimtelijke inrichting van woonlocaties worden volgens de auteurs impliciet dan ook meteen in de typologisering betrokken, welke verondersteld worden samen te hangen met de ligging van het woonmilieu, zoals bebouwingsdichtheid en functiemenging. Brouwer en Willems komen tot een grove vijfdeling van woonmilieus. Dat de ligging van het woongebied in de regio centraal staat in deze woonmilieutypologie komt in de naamgeving tot uitdrukking: 'centrummilieu stedelijk', 'centrummilieu dorps', 'woonmilieu buiten centrum', 'randmilieu' en 'landelijk wonen'. Het onderscheid tussen dorpse en stedelijke centrummilieus is overigens achteraf 'objectief' aangebracht op basis van dichtheid, de verhouding werkenden/wonenden en gemeentegrootte. Met

deze kwalificering van woongebieden is kwantitatief een totaal tekort van woonmilieutypen in de zeven grootste stedelijke agglomeraties van Nederland, de zogenaamde BON-gebieden, geduid. Met name de milieus in het stedelijke centrum en aan de rand tonen een tekort.

Toch wilden de auteurs niet volstaan met deze indeling op subjectieve gronden. Kennelijk werd het belangrijk gevonden om de subjectieve indeling te valideren want gekeken is of de verschillende woonmilieus duidelijker van elkaar te onderscheiden zijn met behulp van objectieve gegevens. Hier wordt dus retrospectief gekeken of bepaalde 'kengetallen' verschillende scores opleveren voor de verschillende woonmilieus. Het betreft hier een nadere typering van woonmilieus naar het percentage buitenlanders, de verhouding tussen werkenden en wonenden, de dichtheid en het aantal winkels en horecabedrijven. Bovendien is een vergelijking gemaakt met de 'objectief' verkregen woonmilieutyperingen welke reeds eerder gemaakt zijn op basis van de woonmilieudatabase, de ruimtelijke, de fysieke en de functioneel-economische typologieën. Deze exercities laten zien dat er samenhang bestaat met de wijkindeling op basis van het subjectieve gewenste woongebied.

In de typologisering van Bureau Middelkoop, ABF Onderzoek & West 8 (1999) is getracht de twee stappen – het opsporen van ruimtelijke samenhang en verkenning van toekomstmogelijkheden – samen te nemen. De typologisering is dan ook niet gericht op het in kaart brengen van de kwaliteit van het woonmilieuaanbod (in woontechnische zin, ten aanzien van de leefbaarheid of in termen van sociale ongelijkheid) die de noodzaak voor herstructurering zouden indiceren, maar op het "in beeld brengen van de mogelijkheden om gerichte transformaties van woonmilieus tot stand te brengen" (p.4). Deze woonmilieutypologie berust op economische gronden; de indeling van postcodegebieden vindt plaats naar de regionale woningmarktsituatie, het investeringspotentieel en het rekruteringspatroon. De regionale marktsituatie laat zich beoordelen in een gespannen markt of een ontspannen markt. Ontspannen markten kennen leegstand en lage woningprijzen. Om hier vraag en aanbod (kwantitatief) beter op elkaar af te stemmen zijn grote financiële inspanningen nodig. Bij gespannen markten bestaat een tekort aan woningen en zijn juist hoge opbrengsten bij herstructurering mogelijk. Het investeringspotentieel geeft de rentabiliteit van investeringen in het woonmilieu weer; het is positief als per vierkante meter de koopprijzen hoger liggen dan de bouwkosten. Het rekruteringspatroon geeft de bevolkingsdynamiek in woonmilieus weer. Het rekruteringspatroon wordt positief beoordeeld wanneer een woonmilieuverbetering 'vanzelf' optreedt, bijvoorbeeld doordat het woonmilieu een stijgend opleidings- en/of inkomensniveau laat zien. Het woonmilieu is dan kennelijk 'op eigen kracht' in staat om deze kwaliteitsslag te maken.

Door kruising van de drie dimensies ontstaan acht woonmilieutypen, waarvan snel valt af te leiden of, en in welke richting transformatieoplossingen moeten worden gezocht (zie tabel 2.2). Dit komt tot uitdrukking in de inspanningen die transformaties vergen. Wanneer een wijk bijvoorbeeld als een probleemwijk wordt gezien en volgens deze typologie in de categorie 'kansloos' valt, dan bieden de omstandigheden van die wijk economisch gezien geen aanknopingspunten voor verbetering vanwege de slappe woningmarkt en de beperkte investeringsmogelijkheden. Wanneer zo'n probleemwijk in de categorie 'kansrijk' of 'attractief' valt, dan worden er daarentegen allerlei aanknopingspunten voor transformaties geboden. De vraag naar woningen in de regio is immers groot en de verkoopprijzen maken investeringen lucratief. De mogelijkheden

voor investeringen blijken overigens bijzonder sterk samen te hangen met de spanning op de markt.

De typologie maakt duidelijk dat bij een gespannen markt investeringen sneller rendabel zijn en transformaties makkelijker door te voeren zijn dan in een ontspannen markt. Daarnaast geeft de transformatietypologie ook aanknopingspunten voor de vraag welke coalitie van partijen de meest geschikte is om de transformatie op zich te nemen. Bij een positief investeringspotentieel ligt een coalitie van marktpartijen voor de hand, bij een negatief investeringspotentieel komt de overheid in zicht om de transformatie mogelijk te maken.

Tabel 2.2

Typologie van woonmilieus naar transformatiemogelijkheden.

		Rekruteringspatroon	Regionale Markt	Investeringspotentieel
1	Kansloos	Negatief	Ontspannen	Negatief
2	Mager	Positief	Ontspannen	Negatief
3	Kritiek	Negatief	Ontspannen	Negatief
4	Stationair	Stationair	Gespannen /Ontspannen	Positief /Negatief
5	Vitaal	Positief	Ontspannen	Positief
6	Kansrijk	Negatief	Gespannen	Positief
7	Pionierswijk	Positief	Gespannen	Negatief
8	Attractief	Positief	Gespannen	Positief

Bron: Bureau Middelkoop, ABF Onderzoek & West 8 (1999).

Deze typologisering geeft dus geen transformatiemogelijkheden aan op sociaal-politieke gronden – waar de urgentie van de problemen in wijken en een spreiding in het herstructureringsbeleid van groot belang zijn – maar op economische gronden. Daarbij gaat het volgens de auteurs in de eerste plaats om een efficiënte besteding van overheidsgeld, om het voorkomen van onnodige subsidieverstrekking en om het voeren van een succesvol herstructureringsbeleid.

Van recente datum is het aan woonmilieutypologie verwante onderzoek op basis van de zes posities van de postcodegebieden van Deurloo & Musterd (2001). Zij hebben bevolkingsgegevens die op het individuele niveau beschikbaar zijn uitgedrukt in gebiedsgegevens van de zescijferige postcodegebieden. De gegevens zijn, al naar gelang gegevens daar aanleiding toe geven, naar concentraties en clusters geaggregeerd. Op deze wijze worden ruimtelijke eenheden van een laag naar een hoger schaalniveau geformeerd en niet a priori vastgesteld. Goed beschouwd is de aanpak losgekoppeld van bestaande ruimtelijke kaders. Niet de bestaande ruimtelijke kaders zijn bepalend bij het vaststellen van het ruimtelijke overeenkomen van sociale met fysiek-ruimtelijke kenmerken, maar de ruimtelijke covariatie zelf. Daardoor kan het samengaan van sociaal-ruimtelijke en fysiek-ruimtelijke kenmerken nauwkeuriger worden vastgesteld. De auteurs laten de ruimtelijk-geografische samenhang zien door de spreiding, concentratie en clustering van bevolkingsgroepen te plotten op kaarten. In hun onderzoek naar het bestaan van ruimtelijke concentraties van etnische groepen in Amsterdam laten Deurloo en Musterd bijvoorbeeld zien dat concentraties van Turken en Marokkanen binnen buurten geconcentreerd is in een aantal clusters. Het heeft

geleid tot een monitorsysteem voor het traceren van de bevolking en het woningbestand naar een aantal kenmerken dat via het internet bruikbaar is voor derden.

2.2.3 Wijk- en buurtniveau

Een nog gedetailleerdere analyse vindt plaats met behulp van de wijk- en buurtindeling zoals die door het CBS is gevormd (bijvoorbeeld Bertholet, 1992; Drontmann, 1995; Camstra, Van der Craats, Reedijk & Timmermans, 1996). Deze gebiedsindeling omvat een zeer groot aantal eenheden, ruim 11.000. Deze gebiedsafbakening sluit wellicht het beste aan bij het buurtbegrip zoals dat ervaren wordt door bewoners. Dit ruimtelijk schaalniveau leent zich daarom mogelijk het beste voor de constructie van een woonmilieutypologie waarbij getracht wordt deze op subjectieve gronden tot stand te laten komen. Des te opvallender is het dat op dit lagere ruimtelijke schaalniveau vaker alleen 'objectieve fysieke componenten' in de typologie worden betrokken.

Ook op dit lage ruimtelijke schaalniveau lijkt een scherpe indeling in woonmilieutypen toch ook geen gemakkelijke opgave. Bertholet (1992) bijvoorbeeld, onderscheidt op louter theoretische gronden en alleen op fysieke gebiedskenmerken zeven woonmilieus en maakt daarbij een onderverdeling in een aantal submilieus. Hij wil deze woonmilieu-indeling ("de aanbodkant") confronteren met de voorkeursbeelden van verschillende huishoudentypen ("de vraagkant") om een referentiekader te creëren dat zou moeten dienen bij "ingrepen in de woonmilieuvorraad". Een voorkeursbeeld is een gewenste woonsituatie, omschreven in de vorm van woonwensen met betrekking tot de woning, de woonomgeving de locatie en enkele subjectieve aspecten. Bij de constructie van deze veertien voorkeursbeelden sluipen sociale kenmerken de typologisering binnen. Deze zelfgecreëerde typologisering op basis van knippen en plakken wordt toegepast in Utrecht en Maastricht. Bestaande wijken, wanneer deze meerdere woonmilieus vertegenwoordigen, worden ondergebracht bij "het woonmilieu dat voor de beeldvorming van gebied bepalend is" (p.12). De woonmilieu-indeling komt bij Bertholet dus niet alleen nogal tentatief zonder verificatie tot stand, maar wordt ook tentatief toegepast. In een enquête onder zogenoemde verhuisgeneigden in Utrecht en Maastricht zijn vervolgens de voorkeursbeelden aan de huishoudentypen voorgelegd en gekoppeld aan de woonmilieu-indeling. Bertholet hanteert dus een wat andere benadering om tot een woonmilieutypologisering te komen door het voorkeursbegrip een prominente plaats daarin te geven. In dit onderzoek wordt in feite de veronderstelde ruimtelijke samenhang ingevuld door met voorkeursbeelden te werken, als ware deze los van de bestaande woonsituatie. De huishoudentypologie dient alleen als verklaring voor voorkeursverschillen.

Ook Camstra e.a. (1996) maken, ten behoeve van hun studie naar de leefbaarheid van wijken, een woonmilieutypologie op basis van het wijk- en buurtregister. In de typologie betrekken zij slechts drie woningkenmerken, namelijk bouwperiode, eigendomssituatie en woningtype. Met behulp van de clustermethode ontstaan uiteindelijk veertien typen wijken, waaronder een groot aantal, gelet op de naamgeving, archetypische wijken. Onderscheiden zijn de 'flatwijk', 'portiekwoningwijk', 'stadsvernieuwingswijk', 'sociale laagbouwwijk', 'huisjesmelkerswijk', 'stedelijke centra', 'etagewijk', 'recente sociale wijk', 'gemengde centra', 'gemengde laagbouwwijk', 'naoorlogse koopwijk', 'ruim en wat ouder', 'vooorlogse laagbouwwijk' en 'recente uitbreidingswijk'. Uit de naamgeving blijkt overigens bovendien dat – impliciet – ook andere criteria een rol spelen, zoals de ligging ten opzichte van het stedelijke centrum

en gemeentegrootte. Goed interpreteerbare informatie wordt gegeven over de onderlinge verhoudingen en relatieve verschillen tussen wijken. Zo wordt de huisjesmelkerswijk vooral gekenmerkt door een relatief groot aandeel particuliere huur, hoewel particuliere huur echter niet de grootste categorie is wat betreft de eigendomssituatie van de woningen in dit wijktype; sociale huur is hier de grootste groep. Camstra e.a. confronteren hun typologie met de scores over de leefbaarheid in wijken die sleutelpersonen middels een enquête aan wijken hebben gegeven. Daarmee willen de auteurs ontkomen aan de verdenking dat objectieve kenmerken van wijken zelf als indicatoren van (in dit geval) leefbaarheid worden beschouwd (p.22). Toch valt te betwijfelen of zij hierin geheel zijn geslaagd. Zij suggereren namelijk wel dat de, wat zij zien als objectieve kenmerken van wijken samenhangen met de oplossing van leefbaarheid. Zo wordt bijvoorbeeld de factor 'bouwperiode' als verklaring aangedragen voor het gesignaleerde knelpunt in de probleemonderkenning in de 'recente sociale wijken'; "Kennelijk zijn deze wijken zo recent dat sommige partijen zich niet kunnen indenken dat hier problemen spelen" (p.88). Het nut van het gebruik van de typologie, louter gebaseerd op drie woningkenmerken, blijft in dit onderzoek onhelder. Het lijkt geen ander doel te dienen dan een nadere kenschets van de 15% als onvoldoende leefbaar beoordeelde wijken, hetgeen echter nauwelijks iets oplevert. Geconcludeerd wordt namelijk dat "de wijken waar de leefbaarheid onvoldoende is, divers [zijn]" (p.11).

2.2.4 Hiërarchie en samenhang

Woonmilieuanalyse vindt haar grondslag in de keuze voor een bepaald ruimtelijk schaalniveau. De bespreking van het woonmilieuonderzoek in dit hoofdstuk heeft die niveaus van analyse als uitgangspunt gekozen. Het door bewoners ervaren woonmilieu valt echter niet helemaal samen met een indeling in ruimtelijk schaalniveaus zoals dat in dit hoofdstuk is gehanteerd. De afbakening wat nog wel en wat niet meer tot het eigen woonmilieu wordt gerekend, is verschillend voor bewoners en hangt mede af van de informatie over de omgeving en het gebruik ervan. Het in de diverse woonmilieuanalyses gehanteerde schaalniveau is veelal bepaald door de beschikbaarheid van gegevens.

Ondanks de suggestie die mogelijk uitgaat van de gehanteerde ruimtelijke onderverdeling, staan de genoemde gebiedsindelingen en de daarop geconstrueerde typologiserings niet in een zuiver hiërarchische verhouding tot elkaar. Dit komt in tweeërlei opzicht tot uitdrukking. Ten eerste representeert de samenvoeging van enkele kleinere gebieden niet vanzelfsprekend een eenheid op een hoger aggregatieniveau. Soms omvat een postcodegebied meerdere wijken (bijvoorbeeld in middelgrote steden), dorpen of dorpskernen, terwijl een postcodegebied ook samen kan vallen met één wijk. Dat laatste komt met name in grote steden voor. Ten tweede lopen niet alleen de niveaus soms door elkaar, ook ten aanzien van de resultaten van de woonmilieusanalyses is van een directe samenhang tussen lagere en hogere aggregatieniveaus niet altijd sprake. De scoreverdelingen op lagere schaalniveaus zijn niet direct zichtbaar op het hogere schaalniveau. Samenvoeging kan juist op hogere schaalniveau geen variatie en ruimtelijke samenhang opleveren. Het kan zijn dat de scores van geselecteerde fysieke en sociale kenmerken, of componenten daaruit, op het gekozen ruimtelijke schaalniveau nauwelijks different zijn. Elk gebied wordt dan in min of meer dezelfde vorm en omvang door dat kenmerk beschreven. Een hoger of lager

schaalniveau zou mogelijk juist wel de nodige variatie op ditzelfde kenmerk kunnen vertonen.

Op lagere ruimtelijke schaalniveaus komen ruimtelijke processen die zich op lagere niveaus manifesteren centraler te staan en komen processen van die zich juist op hogere schaalniveaus afspelen niet tot uitdrukking. Op het niveau van wijken en buurten is bijvoorbeeld het contrast tussen de stad en platteland niet zo relevant en leveren dergelijke variabelen weinig op. Juist op dit wijk- en buurtniveau is bouwvorm onderscheidend voor de verschillende eenheden en krijgen de verschillen in bouwvorm veel meer aandacht. In de naamgeving is dat terug te zien. Op het niveau van postcodes of wijken is de naamgeving vaak veel concreter, bijvoorbeeld naar bouwtype ('portiekwijk') of bouwperiode ('recente uitbreidingswijk'). Op een hoger ruimtelijke schaalniveau, bijvoorbeeld op gemeenteniveau, is dan sprake van menging van bouwtypen en bouwperiodes. Voor zo'n dimensie zal de interne heterogeniteit op het hogere geografisch schaalniveau te groot zijn terwijl die juist op een laag schaalniveau typerend en onderscheidend is. Voor zo'n dimensie zal de typologie op een hoger schaalniveau algemener, of grover, blijken te zijn en levert zo'n dimensie waarschijnlijk nauwelijks iets op. Dan komen andere scheidslijnen tussen woonmilieus centraler te staan. Ook in de benaderingswijze die Deurloo & Musterd (2001) hebben gekozen, komt het aggregatie-effect goed naar voren. Zij laten clusters en concentraties op een zeer laag schaalniveau zien, maar deze clusters verdwijnen wanneer naar buurten of viercijferige postcodegebieden wordt geaggregeerd.

Een andere kanttekening die hier op zijn plaats is, volgt uit de wijze waarop woonmilieu-indelingen tot stand komen en hoe de scheidslijnen tussen categorieën zijn getrokken. Vaak is de ruimtelijke samenhang een grove indeling en gaat het om relatieve verschillen tussen de categorieën. In dit verband kan het voorbeeld aangehaald worden van de 'huisjesmelkerswijk' in de typologie van Camstra e.a. (1996). Dit wijktype wordt gekenmerkt aan de hand van het relatief grote aandeel particuliere woningen in dit wijktype, maar het aandeel is helemaal niet dominant binnen de wijken zelf. Het aandeel is zelfs beduidend lager dan het aandeel sociale woningen in dit wijktype. De typologisering haalt de relatief meest significante kenmerken in wijken naar voren. Hier moet de meer algemene conclusie aan worden verbonden dat typologiserings vooral de relatieve scheidslijnen tussen groepen accentueren. Bij een te simpele vertaling van woonmilieu-indeling sluipt het gevaar binnen van een te absoluut gebruik van typen terwijl het om kleine accentverschillen of specifieke omstandigheden kan gaan.

De keuze voor een bepaald ruimtelijk schaalniveau waarop een typologie wordt gemaakt, is niet geheel vrijblijvend. De keuze voor het ruimtelijke schaalniveau waarop de typologisering haar grondslag vindt, hangt samen met de doelstelling van de woonmilieuconstructie, in de gewenste mate van detaillering en/of de te benadrukken dimensie. Soms ook wordt het ingegeven door pragmatische redenen, wanneer de beschikbaarheid van gegevens richtinggevend is, of door politiek-strategische overwegingen. De verschillende overwegingen en de daaruit voortvloeiende consequenties zijn moeilijk los van elkaar te zien. We bespreken hier het ruimtelijke schaalniveau in samenhang met de nagestreefde doelstelling.

De doelstellingen voor de uitvoering van een woonmilieuanalyse variëren van gebiedsanalyses van fysiek- ruimtelijke en sociaal- ruimtelijke kenmerken, probleemanalyses van gebieden en gebiedsverkenningen ten behoeve van de toekomstige woonvraag. Voor alleen het opsporen van ruimtelijke samenhang tussen

fysiek- ruimtelijke en sociaal- ruimtelijke kenmerken is het gemeentelijke niveau inzichtgevend en mogelijk toereikend. Typologisering op het schaalniveau van gemeenten leent zich bijvoorbeeld goed voor een nadere geografische aanduiding en indeling waarin men opzoek is naar meer interne clustereenheid dan bijvoorbeeld de meer bestuurlijke opdeling in provincies vertoont. De factor tijd levert wel een probleem aan. De robuustheid van zowel de typering van clusters als de toebedeling van gemeenten aan clusters blijkt door de tijd heen beperkt.

Wanneer inzicht moet worden gegenereerd in de toekomstige woonvraag lijkt het gemeentelijke niveau van analyse hoe dan ook te grof. Dat wordt duidelijk aan de hand van de analyseuitkomsten. Zo worden de Nederlandse gemeenten in deze onderzoeken op basis van allerlei kenmerken van de woningvoorraad, woonomgeving en bewoners geclusterd tot een beperkt aantal verschillende typen woonmilieus. Een gemeente als Amsterdam valt dan als geheel onder het type 'grote steden'. Op dit hoge ruimtelijke schaalniveau van gemeenten blijven de onderlinge verschillen tussen stadsdelen, buurtcombinaties, of buurten vanzelfsprekend verhoud. Dat geldt evenzeer voor kleine gemeenten die heden ten dage bestaan uit verschillende kernen met verschillende karakteristieken of onderscheidende signatuur. In het woonkeuzeprocess doen intragemeentelijke karakteristieken er natuurlijk wel degelijk toe. Het gemeentelijke niveau is te grof om als één woonmilieu te worden aangemerkt.

Een verkenning van de toekomstige woonvraag is bij vele analyses op het niveau van postcodegebieden leidend. Dat gaat op verschillende wijzen. Brouwer & Willems (en dat geldt ook voor Bertholet die zich op het wijk- en buurtniveau bevindt) laten het aan de toekomstige woonconsumenten over door de bepaling van behoeften in hun handen te leggen. Aan het inzetten van woonmilieubeelden als instrument in het woonwensenonderzoek kleeft echter een belangrijk bezwaar. Geuite woonwensen zijn vrijblijvend en laten een gat met het resultaat van gerealiseerde verhuizingen. Het staat los van de mogelijkheden en middelen waarover potentiële bewoners moeten beschikken om een geuite wens ook daadwerkelijk in een daad om te zetten. Priemus en Wassenberg en Bureau Middelkoop e.a. kijken bij de verkenning van de woonvraag naar het huidige aanbod en bepalen eigenhandig de toekomstwaarde daarvan. Priemus en Wassenberg doen dat door eigen kwalificaties te geven aan huidige fysieke kenmerken van het woonmilieuaanbod, Bureau Middelkoop e.a. bepalen de toekomstwaarde door naar de efficiëntie van aanpak te kijken. Bij de analyses gaat het om het perspectief vanuit de fysiek-ruimtelijke waarde (Priemus & Wassenberg) of de economische potentie (Bureau Middelkoop e.a.) van woonmilieus en wordt de sociale dimensie buiten beschouwing gelaten of als toetssteen opgevoerd. Het begrip woonmilieu wordt daarmee eenzijdig vanuit het aanbod benaderd.

Kijkend naar de analyses op het lage schaalniveau van buurten en wijken valt het gebrek aan samenhang en het optreden van typeringsproblemen op. Op het laagste schaalniveau leveren eigenlijk alleen fysiek-ruimtelijke kenmerken resultaat op in de analyses; sociale kenmerken zijn op het lage schaalniveau minder ruimtelijk geclusterd. Dit gebrek aan samenhang gemeten op lage schaalniveaus wordt deels veroorzaakt doordat de besproken woonmilieuanalyses op dat schaalniveau nagenoeg alle gebieden in Nederland in de analyse betrekken. Voor heel Nederland zou er dan samenhang moeten zijn ten aanzien van sociale kenmerken. Dit blijkt op het lagere schaalniveau gemeten voor sociaal-ruimtelijke variabelen niet op te gaan. In tegenstelling tot de fysiek-ruimtelijke verdeling is er empirisch geen sprake van sociaal-ruimtelijke scheiding; er bestaat kennelijk ruimtelijk gezien een grotere fysieke eenduidigheid op

dat schaalniveau dan in sociaal opzicht. De bijna individuele benaderingswijze van Deurloo en Musterd gaat echter niet uit van ruimtelijke samenhang op een bepaald niveau van analyse maar zoekt direct in op de ruimtelijke clustering en concentratie van kenmerken. Hier vindt echter een ontkoppeling tussen de verschillende kenmerken plaats. Van 'onderop' worden (clusters van) concentraties op bepaalde kenmerken letterlijk ruimtelijk zichtbaar gemaakt. 'Slechts' door concentraties en clusters voor diverse kenmerken over elkaar heen te leggen of te plotten, wordt (gebrek aan) ruimtelijke samenhang zichtbaar gemaakt. In het meer gangbare woonmilieuonderzoek dat poogt om op gebiedsniveau de ruimtelijke samenhangen te vatten, is het aantal en de variëteit van sociale en fysieke kenmerken van gebieden dat in één analyse wordt betrokken, vaak juist aanzienlijk. Zo worden in het onderzoek van Dignum e.a. (1991) en Van de Wardt (1997) ruim twintig variabelen in de analyse verwerkt, terwijl dat Rohde e.a. (1995) en van De Waal & Rohde (1997) maar liefst 123 variabelen gebruiken. Een veelheid van kenmerken wordt opgevoerd om vat te krijgen op de grote variatie van woonmilieukenmerken, variërend van de aanwezigheid van schooltypen en van bos in woongebieden tot het aandeel gescheiden personen in en het bouwjaar van de aanwezige woningen. Ketelaar (1994) heeft tamelijk uitgebreid verslag gedaan van het woonmilieuonderzoek in Nederland rondom de vraag voor welke bewoners welke woonmilieus nu reeds een 'optimale' woonsituatie vormen. Daarbij zet hij de in de diverse onderzoeken gebruikte variabelen nauwkeurig naast elkaar. De kritiek van Ketelaar op het door hem geanalyseerde onderzoek behelst vooral dat de relatie tussen kenmerken van mensen en van de woonomgeving onvoldoende beschreven wordt. Daardoor wordt niet toegekomen aan een adequate verklaring van *alle* mogelijke variaties. Ketelaar zelf vindt dat meer aandacht aan samenstellende componenten gegeven moet worden om de complexiteit en heterogeniteit van woonmilieus beter te kunnen vatten. Nu is het natuurlijk zaak om het nu nog ongedefinieerde en onbekende in te brengen in de analyse. Wanneer onderzoekers erin slagen om nieuwe aspecten die voorheen impliciet bleven te operationaliseren en te verdisconteren, dan kan de analyse daar alleen maar bij winnen. Wel zijn bij deze optimistische visie kanttekeningen te plaatsen. Het gevaar dreigt dat typologiseren vooral exercities worden waarin zoveel verschillende variabelen gebruikt worden, dat de theoretische basis voor het inbrengen van variabelen verbleekt of zelfs ontbreekt. De samenhang tussen de verschillende dimensies en de daarbij passende variabelen moet op basis van vermoedens overtuigend worden gemaakt en onderzocht. Het typologiseren verwordt tot slechts *datamining* op de beschikbare gegevens waarvan het nut onduidelijk is. Gelet op het inzichtelijk maken van de woonvraag is het twijfelachtig welke betekenis hier dan aan kan worden gegeven. Een tweede kanttekening bij de optimistische visie van Ketelaar betreft dat de oorzaak voor het uitblijven van ruimtelijke samenhang tussen fysieke en sociale kenmerken wellicht mede ligt in de grotere in de werkelijkheid aan te treffen sociale variëteit in vergelijking met de variëteit van fysiek-ruimtelijke kenmerken. Met de daling naar lagere ruimtelijke schaalniveaus lijkt de sociaal-ruimtelijke variëteit toe te nemen en de fysiek-ruimtelijke variëteit af te nemen of concreter te worden. Op welk niveau komt het woonmilieubegrip nu het beste tot haar recht? Op welk schaalniveau wordt het woonmilieu beter beschreven? Het begrip woonmilieu is niet exclusief te herleiden tot een bepaald ruimtelijk schaalniveau en sluit ook niet naadloos aan bij de door bewoners ervaren grens van het woonmilieu. De keuze van het analyseniveau heeft wel implicaties voor wat onder het woonmilieubegrip moet worden verstaan. De invulling en de operationalisering wijzigt met het ruimtelijk schaalniveau.

Het gemeentelijke niveau biedt voldoende mogelijkheden voor gebiedstyperingen maar is te grof om als instrument te dienen voor het inzichtelijk maken van de woonvraag. Op het wijk- en buurniveau, maar ook bij postcodegebieden doen zich samenhang- en typeringsproblemen voor. Woonmilieus worden op lagere niveaus nauwelijks nog op sociaal-ruimtelijke termen gebaseerd. Desondanks treffen we daar wel meer aanknopingspunten aan voor het inzichtelijk maken van de woonvraag in die zin dat de stap wordt gemaakt om tot een vertaling te komen, via een oordeel over de toekomstwaarde van het bestaande fysieke aanbod, naar een bepaling van de toekomstige woonvraag. Het in het aanbodgerichte denken ingebedde woonmilieuonderzoek laat zien dat vanuit het bestaande woonaanbod de koppeling met de vraag moeizaam tot stand komt.

2.3 De toekomst van het woonmilieuonderzoek

Welke balans is nu op te maken uit deze betrekkelijk korte rondgang langs een aantal belangwekkende studies over de constructie van woonmilieutypologieën? In hoeverre is het woonmilieuonderzoek geslaagd in haar opzet? Welke problemen leverde het woonmilieudenken op? Aan het eind van dit hoofdstuk waarin diverse studies over woonmilieus zijn besproken, willen we een aantal kanttekeningen plaatsen bij het maken van woonmilieutypologieën en bij de gevolgtrekkingen die daaruit worden gedaan, volgend uit het materiaal aangedragen in dit hoofdstuk.

2.3.1 De makke van de tweetrapsraket

Aan het woonmilieuonderzoek zoals dat in dit hoofdstuk is besproken, kan een tweeledige doelstelling worden ontleend. In de eerste plaats richt het woonmilieuonderzoek zich op het achterhalen van de ruimtelijke samenhang tussen verschillende woon- en woonomgevingdimensies om tot adequate gebiedsbeschrijvingen en onderverdeling te komen. Doorgaans betreft dit een objectieve benaderingswijze waarbij empirische gegevens leidend zijn bij het identificeren van woonmilieus. De woonmilieutypologie wordt geconstrueerd om inzicht te krijgen in de contemporaine woonmilieuverdeling en –karakteristieken. In de tweede plaats richt het woonmilieuonderzoek zich op een verkenning van de toekomstige kwaliteit van het huidige woonmilieuaanbod of de toekomstige vraag naar woonmilieus. Daarbij wordt getracht voort te bouwen op bestaande samenhangen en tendensen voorkomend uit het eerste deel, of wordt op een meer probleemgeoriënteerde benadering een - subjectieve - inschatting gemaakt van de toekomstwaarde van bestaande woonmilieus.

In sommige van de besproken onderzoeken ligt het accent op het eerste deel, namelijk het maken van een typologisering en blijft het tweede deel oningevuld. Dergelijke analyses treffen we op meerdere ruimtelijke niveaus aan die onderling moeilijk met elkaar in verband te brengen zijn. Naast ruimte blijkt ook tijd een moeilijke factor te zijn in typologiseringsonderzoek. De verkregen indelingen, ook op hetzelfde schaalniveau, zijn nauwelijks opgewassen tegen de tand des tijds en vertonen een beperkte robuustheid. Wat betreft de tweede fase wordt in deze studies volstaan met de gedachte dat deze exercitie een voorbereiding is om de toekomstige vraag inzichtelijk te maken, maar de manier waarop dat zou moeten, ontbreekt.

In andere studies ligt de nadruk juist op het tweede deel, de verkenning van de toekomstige vraag, en is de constructie van een woonmilieutypologie van ondergeschikt belang. Dit is dan evenwel een noodzakelijke fase. Bestaande typologieën worden gebruikt als opstap naar het verkennen van de toekomstige vraag (Bertholet) of het verkennen van de mogelijke toekomstige kwaliteit van de huidige woonmilieus (Priemus & Wassenberg). Omdat bestaande typologieën kennelijk onvoldoende geschikt of te uitgebreid bleken voor hun bedoelingen, hebben zowel Bertholet als Priemus & Wassenberg arbitrair bestaande typologieën tot een nieuwe gevoegd. Daarmee komt de validiteit van de zelfgecreëerde typologie wel in het geding. De in de empirie geldende gelijkenissen van gebieden op verschillende dimensies gaf immers geen aanleiding om tot samenvoeging van typen over te gaan. Een op subjectieve gronden verkregen typologie is weliswaar niet noodzakelijkerwijs willekeurig totstandgekomen maar de validiteit kan worden betwijfeld. Juist zo'n empirische benadering stijgt uit boven een mogelijk willekeurige indeling van gebieden. Validering is een noodzakelijke stap om willekeur, vooringenomenheid en suggestief gebruik te vermijden.

Ligt soms het accent op de eerste fase en soms op de tweede fase van woonmilieuonderzoek, de relatie tussen beide fasen is vaak lastig te leggen. Bij Camstra e.a. (1996) is de relatie tussen de eerste en twee fase geheel onduidelijk. De geconstrueerde typologie speelt geen rol van betekenis in de analyse van leefbaarheid noch in het vinden van oplossingsrichtingen ter verbetering van leefbaarheid. Bij het werk van Bureau Middelkoop e.a. (1999) worden de twee stappen geïntegreerd en de auteurs refereren naar hun indeling als een transformatietypologie. De benadering is geen poging om van onderop woonmilieus in al hun facetten van elkaar te onderscheiden en te beschrijven, maar bewust wordt voor één perspectief gekozen, namelijk het perspectief van efficiëntie. Met behulp van de typologie kan gekeken worden of woonmilieus voor aanpak in aanmerking komen. Aanpak van een als 'probleemwijk' bekend staande wijk die echter vanwege haar kenmerken in deze typologie het label 'kansloos' heeft gekregen, is economisch gezien geen goede investering. Deze geïntegreerde benadering levert wel een duidelijk – economisch – standpunt op die zinvol naast bijvoorbeeld een sociaal-economisch of sociaal-cultureel uitgewerkte transformatietypologie geplaatst zou kunnen worden. Met andere woorden, de term 'probleemwijk' zou ook vanuit zo'n een sociaal-economisch of sociaal-cultureel perspectief empirisch getypologiseerd moeten worden.

Geconcludeerd kan worden dat de twee ambities die ten grondslag liggen aan het woonmilieuonderzoek vaak moeilijk te verenigen zijn, in die zin dat zij inhoudelijk en qua aanpak sterk verschillend zijn. Doorgaans betreft het een stap van een meer objectieve, door de empirie ingegeven woonmilieu-indeling naar de meestal subjectieve – dat wil zeggen vanuit een bepaald gezichtspunt benaderde – beoordeling van de toekomstwaarde daarvan. Beide fasen betreffen eigenlijk twee heel verschillende type analyses, waarvan de tweede fase nauwelijks voortvloeit uit de eerste of de eerste helemaal niet nodig heeft. Recentelijk is echter een nieuw impuls gegeven aan het woonmilieuonderzoek. In de analyse waarin woonmilieus – expliciet – vanuit één perspectief worden beschreven staat de typologisering in het teken van de beoordeling van de toekomstwaarde van de huidige woonmilieuvorraad. Beide fasen zijn hier als het ware geïntegreerd.

2.3.2 Het woonmilieubegrip ten behoeve van beleid

Wonen beperkt zich al niet meer tot de woning alleen. Bij de kwaliteit van wonen, en dus bij de woonvraag, gaat het zeker ook om de omgeving van de woning, zowel in fysiek-ruimtelijk als in sociaal-ruimtelijk opzicht. Het aspect van de woonomgeving lijkt bij de beoordeling van de woonkwaliteit bovendien in belang toe te nemen (Van Weesep & Priemus, 1999; Galster, 2002). Terecht bestempelen Van Erkel e.a. (1988) een woonmilieu als een *package deal*. Een woning is immers niet los te zien van de omgeving waarin deze staat en evenmin van de locatie. Een keuze voor een woning impliceert de keuze voor de daarbij behorende woonomgeving; die wordt er direct bijgeleverd! De vraag is nu welke mix van variabelen, of in gewoon Nederlands, van karakteristieken is de ideale mix voor een goed woonmilieu, hoe differentieert dat naar bevolkingsgroep en welke vraag naar woonmilieus kan voor de toekomst daaruit afgeleid worden.

De eerste vraag blijft nog steeds onbeantwoord. Een welslagen van het construeren van woonmilieutypologieën op basis van woning- en woonomgevingkenmerken laat dan zien dat er ruimtelijke samenhangen op gebiedsniveau bestaan. Een woonmilieu kan dan empirisch worden opgevat als een samenhangend geheel van bepaalde fysieke en sociale karakteristieken in hun onderlinge verhoudingen. In de praktijk blijkt het echter geen makkelijke opgave om op deze wijze tot gebiedstyperingen en identificeringen van woonmilieus te komen. Bij de bespreking in dit hoofdstuk komt een aantal problemen aan het licht, die gerelateerd zijn aan de beperkte tijdsrobuustheid van de indeling in typen, de keuze van het ruimtelijke analyseniveau en de meerdimensionaliteit van het begrip. Hogere ruimtelijke schaalniveaus blijken onvoldoende aan te sluiten bij het door mensen zelf ervaren woonmilieu, lagere schaalniveaus geven bij de analyse van woonmilieukarakteristieken onvoldoende ruimtelijke samenhang tussen fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke kenmerken. De ideale mixen van inrichtingskenmerken, gedifferentieerd naar bevolkingsgroepen, kan dus hier niet uit worden afgeleid.

Blijft staan de tweede vraag die voor het te ontwikkelen beleid zo relevant is, namelijk welke vraag naar woonmilieus kan voor de toekomst afgeleid worden uit de mogelijke identificering van woonmilieus? Stel dat het toch nog zou lukken met het vinden van ruimtelijke samenhang tussen sociaal- en fysiek-ruimtelijke kenmerken, ondanks of dankzij de inspanningen om tot een gedifferentieerder woonmilieuaanbod te komen. Kan uit die ruimtelijke samenhang dan een woonmilieuvraag afgeleid worden?

Aan het afleiden van de vraag naar woonmilieus uit de ruimtelijke samenhang kleven enkele groot bezwaren. Ten eerste wordt de woonsituatie als een keuze of als voorkeursituatie voorgesteld, als *revealed preferences*. Wanneer sociale karakteristieken samenhangen met ruimtelijke kenmerken wordt dit in deze visie geïnterpreteerd als zoude dit type bewoners een voorkeur hebben voor deze bepaalde fysieke kenmerken. En wanneer de ruimtelijke samenhang ook nog eens kwantitatief kan worden benaderd op basis van conventionele factoren als huishoudenssamenstelling, kan de toekomstige woonvraag geweten worden. Die conventionele factoren zijn immers redelijk geprognosticeerd. Van der Meulen (1987) en Dietvorst & Jansen-Verbeke (1988: 137) merken in dit verband op dat het onderscheiden van typen woonmilieus nog niets wil zeggen over de betekenis die bewoners hechten aan het woonmilieu, wat de beleving is, en of ze tevreden over zijn over hun woonomgeving. Ook Ketelaar (1994) geeft zich er rekenschap van dat een

geïdentificeerde samenhang tussen sociale en fysieke kenmerken nog geen directe vertaling oplevert over wenselijkheid van woonmilieus als hij concludeert dat

“beleidsvoering ten aanzien van de woonmilieudifferentiatie niet slechts rekening [dient] te houden met het feit dat een woonmilieu-aspect voor verschillende mensen een andere betekenis kan hebben maar ook met de omstandigheid dat met een onderscheid in samengestelde karakteristieken niet zonder meer het verschil in aantrekkelijkheid voor verschillende sociale categorieën gegeven is” (Ketelaar, 1994: 150).

In de tweede plaats is het dubieus om ervan uit te gaan dat het een natuurlijk evenwicht van een specifieke bevolkingsverspreiding over de verschillende gebieden betreft. Hiermee wordt voorbij gegaan aan het overigens breed onderkende probleem dat de woningmarkt, in ieder geval lange tijd, geen keuzemarkt was. De enorme krapte op de woningmarkt en de beperkte diversiteit in het aanbod noopten de grootste groepen kopers en huurders om snel een keuze te maken uit het vacante woningaanbod. In gespannen woningmarkten is het zeker geen wet van Meden en Perzen dat mensen altijd hun woonmilieuvoorkeur in de praktijk hebben kunnen realiseren.

In de derde plaats ligt een andere impliciete gevolgtrekking op de loer. Wanneer de gevonden correlaties tussen ruimtelijke spreiding van sociale en fysiek-ruimtelijke kenmerken direct omgezet of vertaald zouden worden naar een woonmilieuvraag, wordt gewoonweg uitgegaan van een behoefte aan ruimtelijk homogeniteit. Woonmilieuanalyses baseren zich op de gedachte dat de variëteit binnen woonmilieutypen kleiner is dan die tussen woonmilieutypen. Zonder het bestaan van ruimtelijke homogeniteit op het ruimtelijke analyseniveau kan de identificatie van woonmilieus zoals hiervoor beschreven niet uitgevoerd worden, of beter gezegd, dan levert het geen resultaat op.

Het woonmilieubegrip, opgevat als het geheel van fysiek-ruimtelijke, sociaal-ruimtelijke en geografische kenmerken waardoor gebieden getypeerd worden, is onderdeel van het aanbodgestuurde denken over de woonvraag en vertrekt vanuit inzicht in die bestaande woonsituatie om tot bepaling van toekomstige woonvraag te komen. Dat levert problemen op. Wat betreft de eerste stap van de analyse zelf doen zich identificatieproblemen van de huidige situatie voor. Wat betreft de tweede stap is een vertaling vanuit de bestaande situatie naar een toekomstige vraag een te grote stap die in verschillende richting verloopt. Net als andere toekomstverkenningen wordt ook de woonmilieuvraag bepaald op basis van projectie van de bestaande situatie in de toekomst. Deze wordt in sommige onderzoeken beoordeeld door potentiële bewoners, soms door beoordeling van de kwaliteit van de fysieke voorraad en soms door de bepaling van het economische potentieel.

Wat is de boodschap nu voor beleidsmakers? Gaan we gewoon door met zoals dat een eeuw geleden ook al ging, namelijk we verkennen de woonvraag in brede zin op basis van huishoudenssamenstelling en laten het aan planologen en stedenbouwkundigen over om daar hun eigen invulling aan te geven? Ontwikkelen we een aanbod dat haar eigen gegadigden wel genereert? Mogelijk kan een wat gedifferentieerder aanbod worden gecreëerd dat meer aansluit bij de diversiteit van bevolking. Met een roep om tot de ontwikkeling van een gedifferentieerder woonmilieuaanbod te komen, en deze wat meer fundament te geven, heeft het begrip leefstijl ook met betrekking tot de woonvraag haar intrede gedaan. Leefstijl is een begrip dat op zeer verschillende wijzen

wordt uitgedrukt, variërend van de aloude bewonerskenmerken, het geheel van gedragsuitingen of de wijze waarop mensen tegen het leven aankijken. In ieder geval bevindt dit concept zich nadrukkelijk aan de vraagzijde van de woningmarkt. Nadat het leefstijlbegrip al wat langer rondzingt in het dagelijkse leven is het opgepakt om als uitgangspunt te worden genomen voor het benaderen van de woonvraag. In hoofdstuk 3 wordt dit concept verkend, het leefstijlenonderzoek geanalyseerd op de bruikbaarheid voor het in kaart brengen van de woonvraag.

3 Leefstijlen en de ruimtelijke omgeving

Het woonmilieuonderzoek wordt, met name in de Nederlandse beleidspraktijk, tegenwoordig vaak gekoppeld aan het begrip leefstijl. De veronderstelling is dat verschillen in leefstijlen iets zeggen over verschillen in de vraag naar bepaalde woonmilieus. Het is echter niet direct duidelijk welke relatie er precies bestaat tussen leefstijl en het gewenste woonmilieu. Dat is ten dele het gevolg van de onduidelijkheid die bestaat over de precieze invulling van het leefstijlbegrip. De eerste vraag die gesteld moet worden is wat een leefstijl eigenlijk inhoudt. Vervolgens moet, voor de vertaalslag naar de woonmilieubehoefte, de vraag aan de orde komen in welke verhouding leefstijl en de ruimtelijke omgeving of context tot elkaar staan. Beïnvloedt de ruimtelijke omgeving de leefstijl, of heeft een leefstijl juist ruimtelijke effecten? Benamingen als 'stedelijke leefstijlen' of 'rurale leefstijlen' suggereren een ruimtelijke component aan de leefstijl, maar regelmatig ontbreekt een toelichting van wat precies het stedelijke of rurale karakter van de leefstijl is. Al dit populaire gebruik van het leefstijlbegrip ten spijt blijft onduidelijk welke relaties bestaan tussen leefstijl en ruimtelijke kenmerken.

Overzichten van de ontwikkeling van het leefstijlconcept zijn onder andere te vinden in Ganzeboom (1988), Cathelat (1990), Holt (1997) en Versantvoort (2000). In dit hoofdstuk wordt een korte beschouwing gegeven van de verschillende manieren waarop het leefstijlbegrip is ingevuld. De aandacht richt zich in het bijzonder op een verkenning van de relaties die tussen leefstijl en de ruimtelijke omgeving worden verondersteld.

3.1 De vele gezichten van de leefstijl

Aan de leefstijl zijn al heel wat eigenschappen toegeschreven. Het doel waartoe onderzoekers het begrip aanwenden, varieert aanzienlijk. De leefstijl duikt op in een groot aantal disciplines van de sociale wetenschappen en wordt bovendien in medische richtingen gehanteerd om bepaalde gewoonten van mensen mee te duiden. Door de brede toepassing van het begrip mag het nauwelijks verwondering wekken dat het aantal leefstijldefinitieën bijzonder groot is. De opgave om iets van de evolutie van het leefstijlbegrip zichtbaar te maken wordt enigszins vergemakkelijkt doordat auteurs zich gelukkig meestal baseren op eerder uitgevoerde studies.

De socioloog Max Weber (1972, oorspronkelijk 1922) wordt over het algemeen – en zeker in de ruimtelijke wetenschappen – gezien als de belangrijkste grondlegger van het leefstijlbegrip. Hij introduceert de 'stijl van leven' in een verhandeling over maatschappelijke klassen en standen. Weber betoogt dat sociale stratificatie niet beperkt blijft tot de economische klassen die door Karl Marx (1953, oorspronkelijk 1867) sterk worden benadrukt. Klassen komen voort uit de verschillen in materiële middelen waarover mensen of huishoudens de beschikking hebben. Mensen trachten echter ook een bepaald aanzien, een bepaalde status, te verwerven om zich van andere klassen, maar ook binnen een klasse te kunnen onderscheiden. Weber stelt dat mensen status uiten door middel van een bepaald gedragspatroon. Op die manier zijn ze in staat om zich te identificeren met leden van dezelfde stand en bovendien om zich te onderscheiden van andere standen. Het geheel aan zichtbare gedragingen met deze communicatieve en symbolische functie wordt door Weber opgevat als een leefstijl. Dit

idee sluit aan bij het werk van Veblen (1994, oorspronkelijk 1899) die al enkele decennia eerder veronderstelde dat de nieuwe rijken, de *nouveaux riches*, de gedrags- en consumptiepatronen van de gevestigde hogere standen zo veel mogelijk trachten te imiteren. Dit verschijnsel noemt hij *conspicuous consumption*. De gevestigde standen reageren daarop door zelf andere consumptiegewoonten aan te nemen om zich te kunnen blijven onderscheiden van de opkomende standen. Verschillende onderzoekers hebben de definitie van leefstijl als een zichtbaar gedragspatroon met een sociale functie overgenomen. De bekende smaaktheorie van Bourdieu (1979) gaat ervan uit dat tussen statusgroepen smaakverschillen bestaan. Leden van de groepen herkennen elkaar aan overeenkomstig gedrag ten aanzien van uiteenlopende zaken, zoals het soort auto waar men in rijdt, culinaire smaak of politiek stemgedrag. Ook Sobel (1981) ziet in leefstijl een zichtbaar gedragspatroon. Hij beperkt de definitie door te kijken naar materieel consumptiegedrag. Sobels argument voor deze inperking is dat mensen zich juist door de aanschaf van consumptiegoederen het sterkst weten te identificeren met, en te onderscheiden van elkaar.

Lang niet alle studies die de leefstijl terugvoeren tot het gedachtegoed van Weber leggen echter zo'n nadruk op het zichtbare karakter en de sociale functie van leefstijl. Bootsma, Camstra, De Feijter & Mol (1993) noemen Weber weliswaar als geestelijk vader van de leefstijl, maar lenen de theoretische basis voor definiëring van leefstijl van Willekens (1991). In de optiek van deze onderzoekers laat leefstijl zich beschrijven als de relatieve waarde die iemand hecht aan verschillende carrières die hij tijdens zijn leven doorloopt. Onder deze carrières vallen bijvoorbeeld het gezinsleven en de carrière op de arbeidsmarkt. Keuzes voor een bepaalde carrière hebben invloed op de ontwikkeling van andere carrières. Van iemand die veel waarde hecht aan een carrière op de arbeidsmarkt kan verwacht worden dat hij of zij minder geneigd is, of minder mogelijkheden heeft, om veel tijd aan een gezinsleven te besteden. De werkcarrière is dan relatief belangrijker dan de familiecarrière. Leefstijl is in deze definitie sterk verbonden aan tijd- en geldbudgetten en aan een bepaald waardenpatroon, weerspiegeld in het belang dat aan verschillende carrières die mensen er op na houden, wordt gehecht. Het symbolische, communicatieve element van Webers 'stijl van leven' ligt niet zonder meer besloten in deze definitie. De waarde van verschillende carrières is in de eerste plaats individueel bepaald en dient niet primair voor sociale identificatie.

Versantvoort (2000) herleidt de meer door de psychologie geïnspireerde leefstijlbenaderingen tot de Duitse wetenschapper Alfred Adler (1933). Adler omschrijft leefstijl als de totaliteit van het individu. Daarmee beperkt hij het concept zo sterk tot een individuele aangelegenheid dat het onhandelbaar en nauwelijks meetbaar is geworden, en in elk geval volslagen ongeschikt voor het ontwikkelen van leefstijltypologieën. Leefstijl moet volgens hem worden beschouwd als een soort leidraad die ieder mens voor zichzelf ontwikkelt en die dient om levensindrukken te ordenen en te verwerken. De leefstijl vertelt hoe mensen hun eigen positie in de wereld interpreteren. Bij Adler geeft de leefstijl sturing aan gedrag, terwijl Weber de leefstijl juist ziet als een gedragspatroon met een sociale functie.

Veel leefstijldefinities schipperen een beetje tussen de individueel bepaalde en de sociaal expressieve leefstijl. Soms wordt gesteld dat een leefstijl beide dimensies bezit. Een leefstijl laat zich dan zowel vangen in termen van houdingen of oriëntaties van individuen als in termen van sociale onderscheiding (zie Holt, 1997). De meeste studies lijken gemeen te hebben dat in elk geval een consistent patroon op moet treden, wil er sprake zijn van een leefstijl. Of dat nu een gedragspatroon, een consumptiepatroon, een

patroon van attitudes of een patroon van waarden en oriëntaties moet zijn, daarover bestaat veel minder eensgezindheid. Soms is ook helemaal niet duidelijk wat voor patroon gemeten wordt. Het vaak geciteerde werk *The nine American lifestyles* van Mitchell (1983) is een voorbeeld van een studie waarin een allegaartje aan variabelen wordt gebruikt om ten slotte negen typen leefstijlen te kunnen duiden.

Voor onderzoekers zoals Adler en Weber is de leefstijl zelf het object van onderzoek. In toenemende mate wordt de leefstijl echter aangewend als een onafhankelijke of intermediaire factor die uiteenlopende zaken als woonbehoefte of arbeidsaanbod moet verklaren. De redenering in dergelijke studies is dat bestaande modellen, met traditionele variabelen als leeftijd, huishoudenssamenstelling en inkomen, tegenwoordig onvoldoende verklarende kracht hebben (Ganzeboom, 1988; Bootsma, e.a., 1993; Hunecke, 1997; Schneider & Spellerberg, 1998; Versantvoort, 2000; Buys, 2001). De maatschappij raakt steeds verder gefragmenteerd en er is sprake van versnippering van en flexibiliteit tussen de voorheen zo stabiele klassen, zuilen en andere sociale groepen. In leefstijl wordt een veelbelovend alternatief gezien.

Maar is het wel zo noodzakelijk om een leefstijlbegrip te ontwikkelen? Levert het meer inzicht in de totstandkoming en de karakteristieken van de woonbehoefte? In lijn met het denken van Adler is de veronderstelling wellicht terecht dat het leefstijlbegrip bijdraagt aan een verbetering van inzicht. Adler maakt van leefstijl een uitzonderlijk individueel begrip, dat een enorme differentiatie toelaat. De theorie van Weber pleit in zekere zin juist tegen het gebruik van het leefstijlconcept in een snel veranderende maatschappij. Volgens Weber kunnen leefstijlen alleen bestaan zolang de standen relatief stabiel zijn. In tijden van grote dynamiek in de samenleving zullen de grenzen tussen standen aan verandering onderhevig raken en kunnen leefstijlen niet worden gehandhaafd. Dat idee staat in contrast tot de argumentatie die aan veel van de recentere leefstijlstudies ten grondslag ligt.

Kijken we naar het leefstijlonderzoek van nu, waar soms in navolging van Adler en Weber leefstijlen zelf onderwerp van studie zijn en waar soms leefstijl als instrument verschijnt om andere maatschappelijke processen mee te bestuderen, dan moet geconstateerd worden dat de invulling van het leefstijlbegrip steeds meer gericht is op en betekenis krijgt in termen van bepaalde waardenpatronen. De hantering van het leefstijlbegrip door onder andere Bootsma e.a., waarin leefstijl een relatieve waarde vertegenwoordigt, heeft vooral in de Nederlandse literatuur goed ingang gevonden. Maar ook in de buitenlandse literatuur wordt de leefstijl veelal opgevat als iets dat meer is dan slechts een zichtbaar gedragspatroon. Een dergelijke definitie sluit overigens niet uit dat leefstijlen een sociale functie vervullen. Het is mogelijk dat mensen zich door een bepaald waarden- of oriëntatiepatroon proberen te identificeren met anderen.

Vanuit deze algemene beschouwing over de hantering van het leefstijlbegrip is een aantal bevindingen relevant ten behoeve van een nadere bespreking van de relaties die verondersteld worden tussen leefstijl en de ruimtelijke omgeving. Ten eerste wordt aan leefstijl een sociale dan wel een meer door het individu bepaalde betekenis toegekend. In de Weberiaanse traditie heeft leefstijl een sterk sociale waarde. Een leefstijl is waarneembaar, herleidbaar tot het gebruik in de verschillende maatschappelijke standen en vervult als zodanig een rol in de communicatie met mensen. Aan leefstijl wordt echter niet altijd een sociale waarde toegedicht. Het kan ook gaan om bepaalde oriëntaties op de toekomstige levensloop die individueel nogal kunnen verschillen. De verschillende oriëntaties of waarden impliceren verschillende keuzes in het dagelijks leven, want mensen hebben slechts een beperkt tijd- en geldbudget. Een tweede

opmerking beweegt zich meer in de methodologische sfeer. Ongeacht de precieze opvatting ten aanzien van het leefstijlbegrip is het van belang onderscheid te maken tussen factoren die van invloed zijn op de leefstijl en factoren die een uiting van leefstijl zijn. Het derde punt betreft de stabiliteit van leefstijlen. Afhankelijk van de gekozen definitie kunnen leefstijlen relatief stabiel zijn, dan wel aan voortdurende verandering onderhevig. Weber ziet leefstijl als relatief stabiel en onveranderlijk. De meer op verschillende oriëntaties of carrières gerichte studies laten in navolging van Adler daarentegen ruimte voor veranderingen in iemands leefstijl. Tot slot komt uit de bovenstaande introductie op het leefstijlbegrip de vraag naar voren in hoeverre mensen vrij zijn om zelf een leefstijl te kiezen. De leefstijldefinitie die uitgaat van verschillende oriëntaties geeft het individu in principe autonomie om het oriëntatiepatroon te bepalen, maar stelt wel dat eenmaal gemaakte keuzes invloed hebben op keuzemogelijkheden in de toekomst. Maar ook het gebruik van achtergrondvariabelen duidt op eventuele beperking van de leefstijlkeuze. Juist deze achtergrondvariabelen hebben vaak een ruimtelijk karakter.

3.2 Leefstijlen en de ruimtelijke omgeving

In de voorgaande paragraaf is naar voren gekomen dat de wortels van het leefstijlbegrip buiten de ruimtelijke wetenschappen liggen. In de laatste tien tot vijftien jaar duikt de leefstijl echter steeds vaker op in ruimtelijk onderzoek. Nu voor het in kaart brengen van de woonvraag de aloude parameters niet meer toereikend lijken te zijn, is het leefstijldenken ook op het terrein van de ruimtelijke inrichting in opmars. Leefstijlonderzoek zou als instrument kunnen dienen voor het ontwikkelen van nieuwe woonmilieus. Hoewel de grote populariteit van de leefstijl in de ruimtelijke wetenschappen inderdaad een recent verschijnsel is, boogt het onderzoek waarbij leefstijl en de ruimtelijke omgeving met elkaar in verband worden gebracht toch op een al wat langere traditie.

De sociaal-wetenschapper zal al snel denken aan het fameuze essay *Urbanism as a way of life* van de Amerikaan Louis Wirth (1938). Deze socioloog uit de Chicago School probeert in het artikel een sociologie vorm te geven van een unieke, stedelijke manier van leven. De eerste associatie die een term als 'stedelijke leefstijl' moet oproepen is dat er blijkbaar leefstijlen denkbaar zijn die specifiek aan de stad gebonden zijn. De vraag is wat voor soort binding met de stedelijke ruimte daarmee bedoeld is. Deze stedelijke leefstijl is volgens Wirth te verklaren uit het hoge aantal inwoners in de stad, de hoge bevolkingsdichtheid en de heterogene bevolkingsstelling. Stedelingen participeren hierdoor in sociale netwerken die qua structuur aanmerkelijk verschillen van de netwerken waarvan mensen die buiten de stad wonen deel uitmaken. Sociale relaties zijn in de stad veel sterker geformaliseerd en gesegmenteerd, wat bijvoorbeeld leidt tot anonimiteit. Wirth beweert verder dat ook houdingen en normen en waarden van de stadsbewoners door de drie variabelen worden beïnvloed, wat onder meer een toleranter klimaat in steden bewerkstelligt. De relatie tussen de stad en de leefstijl van mensen is het centrale aandachtspunt van Wirth. In meer algemene zin koppelt hij het karakter van leefstijlen aan een bepaalde ruimtelijke omgeving. Veel leefstijlstudies veronderstellen – impliciet of expliciet – dat leefstijl en ruimte in een bepaalde verhouding tot elkaar staan.

Een verkenning van de onderzoeksliteratuur leert dat minimaal drie manieren kunnen worden onderscheiden waarop leefstijl en de ruimtelijke omgeving of context met elkaar in verband worden gebracht (zie figuur 3.1). Allereerst wordt soms bekeken in hoeverre omgevingsvariabelen van invloed zijn op leefstijl. Lofland (1989) bijvoorbeeld vraagt zich af in hoeverre de omgeving mensen als het ware kan dwingen in een andere leefstijl. In dat geval is leefstijl afhankelijk van en wordt bepaald door zijn ruimtelijke omgeving. De omgekeerde redenering komt ook voor. De leefstijl wordt dan verondersteld bepaalde ruimtelijke effecten teweeg te brengen. De derde mogelijke relatie hangt samen met de leefstijldefinitie. Het is denkbaar dat een ruimtelijke dimensie onderdeel uitmaakt van de definiëring van leefstijl. Het is met dergelijke definities lastiger om te spreken van de invloed van het één op het ander. De implicaties hiervan zullen worden besproken wanneer de betreffende relatie wordt uitgewerkt.

Naast deze relaties is het uiteraard ook denkbaar dat geen enkele verbinding tussen leefstijl en ruimte wordt gelegd. Dat kan zijn doordat de onderzoeker gezien het doel dat hij met het gebruik van het leefstijlconcept voor ogen heeft, niet op het idee is gekomen om een ruimtelijke dimensie in het onderzoek te betrekken. Alpert & Gatty (1969) bekijken bijvoorbeeld relaties tussen verschillende vormen van gedrag en het soort aangeschafte consumptiegoederen. Ze gebruiken daarvoor een Amerikaanse dataset, maar besteden geen aandacht aan het eventuele belang van de ruimtelijke context. Dergelijke studies waarin een ruimtelijke component ontbreekt zonder dat daar een argumentatie aan verbonden is, worden in dit betoog buiten de beschouwing gelaten.

Figuur 3.1

De relaties tussen leefstijl en ruimtelijke omgeving.

Positie van Leefstijl	Positie van de ruimtelijke omgeving	Operationaliseringsrichting ruimtelijke component
Leefstijl is de afhankelijke variabele	Ruimtelijke omgevingseffecten op leefstijl	- sociale samenstelling - fysieke samenstelling - macro context
Leefstijl is de onafhankelijke variabele	Ruimtelijke effecten van leefstijl	- sociale omgeving - fysieke omgeving
Definitie leefstijl	Ruimtelijke component als onderdeel van leefstijldefinitie	- ruimtelijke dimensie - a priori ruimtelijke typering - leefstijl van plaats

3.2.1 Ruimtelijke omgevingseffecten op leefstijl

Bij de eerste relatie die in onderzoek wordt gelegd, gaat het om de mogelijke effecten van de ruimtelijke omgeving op de leefstijl van mensen. Leefstijl is daarbij de afhankelijke variabele die beïnvloed wordt door omgevingsvariabelen. De precieze invulling van die omgevingseffecten en de gekozen variabelen verschillen nog al. In alle gevallen gaat het echter om variabelen die invloed zouden hebben op de leefstijl en niet om variabelen die een onderdeel of uiting van leefstijl zijn. De voorwaarde voor het

invoeren van omgevingsvariabelen is dus dat een onderscheid wordt gemaakt tussen achtergrondvariabelen en andere variabelen.

Wij onderscheiden drie verschillende soorten omgevingseffecten die, soms in combinatie, worden aangetroffen. Dat zijn effecten van de sociale samenstelling van gebieden, effecten van composities van bepaalde fysieke kenmerken die in gebieden worden aangetroffen, en omgevingseffecten waarvan meestal volstrekt onduidelijk blijft wat precies de leefstijl beïnvloedt. Deze laatste effecten zijn in figuur 3.1 gemakshalve als 'macro context' aangeduid.

Bij effecten van sociale samenstelling gaat het om variabelen die betrekking hebben op de in een bepaald gebied aanwezige mensen. Meestal worden die variabelen afgeleid van de woonachtige bevolking. De door Wirth gebruikte factoren kunnen worden beschouwd als omgevingsvariabelen van dit type. Ze zijn gebaseerd op de bewoners van de stad. Het inwonertal, de bevolkingsdichtheid en de diversiteit van de bevolking zeggen alledrie iets over de wijze waarop een gebied sociaal is opgebouwd. Versantvoort & Van der Laan (1998) dragen een regionaal werkloosheidscijfer aan als achtergrondvariabele. Hier gaat het om een variabele die is afgeleid van kenmerken van de beroepsbevolking.

Een andere vorm van omgevingsvariabelen vertelt iets over de fysieke samenstelling van de ruimtelijke omgeving. Hierbij kan gedacht worden aan aanwezige voorzieningen. In de studie van Versantvoort en Van der Laan wordt bijvoorbeeld het aantal kinderopvangfaciliteiten beschouwd als een omgevingsvariabele. De variabele geldt als een indicatie van de mogelijkheden die mensen hebben om zowel een gezinscarrière als een carrière op de arbeidsmarkt te verwezenlijken. Het idee is dat wanneer de fysieke infrastructuur die combinatie niet toelaat, de leefstijl wellicht wordt beïnvloed en men minder waarde gaat hechten aan één van beide carrières.

Soms lijkt een contextueel effect te worden aangevoerd terwijl in het geheel niet duidelijk wordt gemaakt om wat voor omgevingseffect het precies gaat. Holt (1997) betoogt bijvoorbeeld dat de lokale context van cruciaal belang is om leefstijlen te begrijpen. Evenals bij Weber heeft leefstijl bij Holt een belangrijke sociale functie. Mensen vergelijken zichzelf met anderen en proberen, met name in consumptiepatronen, zich af te zetten tegen groepen waarmee ze zich vooral niet willen identificeren. De leefstijl laat zien wat men niet wil zijn en is dus vooral een instrument om sociale grenzen te accentueren. De vormgeving van leefstijl geschiedt derhalve in een bepaalde context die ook in ruimtelijke termen kan worden gevat: de letterlijke belevingswereld.

Sobel (1981) rekent botweg 'de regio' tot de achtergrondvariabelen die invloed hebben op leefstijl. Er wordt geen verdere specificatie gegeven waaruit de regionale verschillen bestaan. Bourdieu (1979) brengt, hoewel hij geen scherp onderscheid maakt tussen achtergrond- en andere variabelen, het onderscheid tussen Parijs en de rest van Frankrijk in verband met leefstijlverschillen. Het gevaar van zulke grove ruimtelijke omgevingsvariabelen is dat er een a priori ruimtelijke typering van leefstijlen door ontstaat. Zonder invulling van een reden waarom regio's een verschillende invloed op leefstijl hebben of waarom de stad een ander effect op leefstijl heeft dan het platteland, is het dubieus om dergelijke variabelen te gebruiken. Het is sterk de vraag in hoeverre er hier inderdaad sprake is van ruimtelijke effecten.

De veronderstelde invloed van ruimtelijke context op leefstijl kan ook op een andere manier vertekend werken. Bij omgevingseffecten gaat het om variabelen die ontegenzeggelijk de leefstijlen van de aanwezige mensen of huishoudens veranderen en

die feitelijk een beperking voor het kiezen van een bepaalde leefstijl vormen. Er moet dus op individueel niveau gemeten worden of de leefstijl als gevolg van omgevingsvariabelen verandert. Er doet zich hier een spanning voor die slechts zelden wordt onderkend in leefstijlonderzoek. Leefstijlen worden vaak geïnclassificeerd naar een beperkt aantal typen. Hierdoor wordt het meetniveau opgerekt en wordt meestal bekeken hoeveel mensen of huishoudens met één van de getypeerde leefstijlen in een bepaald gebied wonen. Als veranderingen optreden in dat aantal of als er tussen gebieden duidelijke verschillen bestaan, is het verleidelijk om aan te nemen dat er omgevingseffecten zijn. Maar het is de vraag of het werkelijk gaat om effecten op de leefstijl an sich. Het kan namelijk heel goed zijn dat mensen met een bepaalde leefstijl uit het gebied zijn verhuisd. In werkelijkheid zijn het dan niet de leefstijlen die veranderen, maar is er migratie van leefstijlen. In een conceptueel schema kan de ruimtelijke omgeving dan niet als achtergrondvariabele worden ingevoerd. De studie van Ganzeboom (1988) is een voorbeeld van een onderzoek waarin vastgehouden wordt aan deze gedachte. De auteur laat ruimtelijke achtergrondvariabelen (in het bijzonder het onderscheid tussen stad en platteland) buiten beschouwing, want:

“een voor de hand liggend verschil tussen stad en platteland en mogelijk ook andere locatietekens is het verschil in voorzieningenniveau dat deze met zich meebrengen. Een leefstijlanalyse van de verschillen in locatie zou echter niet zozeer betrekking hebben op de verschillende mogelijkheden en beperkingen die verbonden zijn aan de woonplaats, maar op voorkeursverschillen tussen bijvoorbeeld stads- en plattelandsbewoners met betrekking tot waarden en consumptiepatronen” (Ganzeboom, 1988: 46).

Ganzeboom draait de redenering eigenlijk om. Hij betoogt dat een analyse van leefstijlen niet moet bekijken of er bepaalde restricties voortkomen uit aanwezige voorzieningen waardoor bepaalde leefstijlen voorkomen of veranderen. Ganzeboom suggereert dat het heel wel mogelijk is dat juist de voorkeursverschillen van mensen leiden tot een ruimtelijke uitsortering van leefstijlen. Hij beweert overigens niet dat er geen enkel omgevingseffect zou bestaan. Het kan best zijn dat verschillen in leefstijl ontstaan door contextuele effecten. Ganzeboom gaat daar niet nader op in omdat hij aanneemt dat in een klein land als Nederland voorkeursverschillen tussen stads- en plattelandsbewoners verwaarloosbaar klein zijn. Hij lijkt er vanuit te gaan dat voorkeursverschillen niet direct een gevolg zijn van de ruimtelijke constellatie van voorzieningen. Deze gedachte komt dicht in de buurt van de ideeën van Wendell Bell (1968). Gebaseerd op de theorie van Wirth test Bell de hypothese dat huishoudens met een op het gezinsleven georiënteerde leefstijl (*familism*) naar de suburbs zullen verhuizen omdat die omgeving huishoudens beter in staat stelt om een dergelijke leefstijl te verwezenlijken. Blijkbaar kiezen mensen een woonomgeving die past bij hun leefstijl. In plaats van een omgevingseffect gaat er in zekere zin een invloed van leefstijl uit op de ruimtelijke omgeving.

3.2.2 Ruimtelijke effecten van leefstijl

Deze argumentatie sluit aan bij de tweede relatie in figuur 3.1. De leefstijl heeft in deze benadering ruimtelijke effecten en is daarmee van afhankelijke tot onafhankelijke

variabele geworden. Deze relatie is te herkennen in de variabelen die een uiting of gevolg zijn van leefstijl. In het Nederlandse onderzoek naar leefstijlen is deze relatie het sterkst uitgewerkt.

Evenals bij de omgevingseffecten op leefstijl zijn bij de invloed van leefstijl op de omgeving verschillende vormen van effecten te ontdekken. Het onderscheid tussen de sociale omgeving en de fysieke omgeving tekent opnieuw de meest uitgesproken effecten. Veelal zal echter een tussenstap nodig zijn om de effecten volledig te verklaren. Die stap heeft, zoals zal blijken, te maken met ruimtelijk gedrag.

De ruimtelijke uitsortering van leefstijlen waar Bell aandacht aan besteedt, behoort tot de regelmatig aangevoerde ruimtelijke effecten van leefstijl. Meer dan eens hebben auteurs gewezen op de neiging van leefstijlen om ruimtelijk te clusteren. In zijn handboek van de stadsgeografie stelt Knox (1995: 181) dat “[an] important reason for clustering of social groups is the desire of members to preserve their own group identity or life-style”. De Wijs-Mulkens (1999: 6) beweert in de inleiding tot haar proefschrift over wonen op stand dat er sprake is “van leefstijlpatronen die ruimtelijk uitgesorteerd zijn”. Zij constateert dat met name de culturele dimensie verantwoordelijk is voor de ruimtelijke uitsortering. Daar waar het belang van opleiding boven dat van het inkomen staat, wordt weinig waarde gehecht aan ruimte om het huis maar wel aan stedelijkheid. In tegenstelling tot deze culturele elite is de economische elite juist sterk gericht op privé-ruimte om het huis en zoekt derhalve een andere woonomgeving op.

Bootsma e.a. (1993) introduceren leefstijl in de ruimtelijke wetenschappen als de waarde die gehecht wordt aan verschillende carrières die men tijdens zijn leven doorloopt. De bedoeling van de auteurs is om met dit leefstijlbegrip ruimtelijk gedrag te kunnen verklaren (zie ook Camstra, 1996). Dit ruimtelijk gedrag kan vervolgens resulteren in bepaalde ruimtelijke spreidingspatronen van leefstijlen. Die constatering vertelt alleen niet waarom een leefstijl tot een zeker ruimtelijk gedrag aanleiding geeft. Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig. Het zo-even vermelde citaat van Knox suggereert dat mensen de neiging hebben om in de buurt te gaan wonen van mensen met een overeenkomstige leefstijl. Het doel daarvan is om de eigen leefstijl in stand te houden. Het element van sociale groepsvorming, dat is terug te voeren tot de leefstijldefinitie van Weber, is hier de belangrijkste drijfveer achter ruimtelijk gedrag.

De Wijs-Mulkens (1999) legt op een vrij unieke wijze een verband waarbij leefstijl van invloed is op de fysieke vormgeving van de ruimtelijke omgeving. In haar op Bourdieu geïnspireerde studie over woonlandschappen van de economische en culturele elite in Nederland laat ze zien hoe mensen met verschillende leefstijlen hun eigen woonomgeving vormgeven. De Wijs-Mulkens betoogt dat de ruimtelijke omgeving een decor vol symbolen is om leefstijl (ze prefereert het Engelse *lifestyle*) te uiten. Mensen exposeren hun leefstijl door in het landschap allerlei symbolische elementen aan te brengen, zoals het soort woning, de inrichting van de tuin, of het merk auto voor de deur. Leefstijlen zijn zeer zichtbaar in het landschap.

In deze gevallen gaat het om daadwerkelijk ruimtelijk gedrag met sociale identificatie als oogmerk. Er kan echter ook een meer functionele grondslag meespelen. In het betoog van, bijvoorbeeld, Bell geldt het aspect van sociale identificatie in zekere mate ook. Zijn hypothese dat huishoudens met een op het gezin gerichte leefstijl naar de voorsteden verhuizen bevat echter nog een ander element. De suburbs bieden een fysieke infrastructuur die huishoudens in staat stelt om hun gezinsgerichte leefstijl vorm te geven en dat vormt een reden voor verhuizing naar de voorsteden. Ruimtelijk gedrag kan worden ingegeven door eisen die een leefstijl aan de fysieke omgeving stelt.

Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars (1991; 1992) hebben aanzienlijk bijgedragen aan een uitwerking van de relatie tussen ruimtelijk gedrag en deze functionele leefstijlbenadering. De benadering is gebaseerd op het werk van de Zweedse geograaf Hägerstrandt (1970). De (dagelijkse) activiteiten die mensen ondernemen vinden plaats op verschillende locaties, maar men heeft slechts een beperkt tijd- en geldbudget. Door variabelen als reistijden, reisafstanden en financiële kosten zullen mensen, afhankelijk van hun na te streven leefstijl, bepaalde voorzieningen binnen een zeker bereik willen hebben. Mensen vragen een verschillend pakket aan voorzieningen. Eenpersoonshuishoudens zullen over het algemeen meer gericht zijn op voorzieningen en activiteiten buitenshuis. Van gezinnen met kinderen kan worden verwacht dat de uithuizige oriëntatie minder groot is en dat zij gedeeltelijk andere voorzieningen zullen gebruiken, denk aan scholen of kinderdagverblijven, dan éénpersoonshuishoudens. De leefstijl stelt bepaalde eisen aan de omgeving en mensen kunnen verhuizen naar een plaats waar de gevraagde voorzieningen wel binnen bereik zijn.

Ruimtelijke oriëntaties kunnen gericht zijn op meerdere carrières of domeinen van het leven. Van Diepen & Musterd (2001) bouwen voort op het werk van Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars (1991; 1992) en onderscheiden stedelijke leefstijlen op basis van een sociale en een economische oriëntatie op de stad. De leefstijl van mensen die voor hun arbeidscarrière en voor hun sociale contacten op de stad of stedelijke voorzieningen gericht zijn, wordt getypeerd als 'omnistedelijk'. Deze typering laat de mogelijkheid open dat mensen met een stedelijke leefstijl niet in de stad wonen en er zelfs niet willen wonen.

Soms worden nog meer domeinen onderscheiden waaraan een ruimtelijke oriëntatie verbonden kan zijn. Leefstijl is dan meestal gedefinieerd als 'de manier waarop iemand zijn leven indeelt' of 'de oriëntatie van iemand op de inrichting van zijn leven'. Vaak wordt die definitie verder uitgewerkt met behulp van leefstijlaspecten. Dat zijn de domeinen van het leven die samen het gehele leven bepalen, of de rollen en functies die mensen vervullen. Het meest voorkomende onderscheid is dat tussen 'gezinsdomein' en 'arbeidsdomein', vaak aangevuld met 'vrije tijdsdomein', zoiets als 'consumptie' en een 'woonoriëntatie'. Deze domeinen vertellen hoeveel waarde mensen hechten aan de ene carrière ten opzichte van de andere carrières. Die oriëntatie resulteert in een gedragspatroon. Aan zo'n benadering is een belangrijk bezwaar verbonden. Het is vrijwel onmogelijk om direct te meten hoeveel waarde gehecht wordt aan bepaalde domeinen. Om daar achter te komen moeten uitingen van leefstijl worden onderzocht. Indirect wordt daarmee de leefstijl zelf weer gemeten.

Zowel Camstra (1996) als Versantvoort (2000) waken er voor om de woonoriëntatie die zij onderscheiden (*housing style* of *housing orientation*) met ruimtelijke leefstijluitingen te beschrijven. Camstra, die vanuit een leefstijlperspectief de relatie tussen veranderende woon-werk reisafstanden en verhuisgedrag bekijkt, laat de woonoriëntatie zelfs geheel buiten beschouwing. Hij stelt dat de woonoriëntatie te sterk gecorreleerd is met de gezinsoriëntatie en de arbeidsoriëntatie om in de analyse te worden opgenomen:

"Although it is obvious that every person aims at obtaining high living comfort, housing style is also very much linked to the other styles. For instance, traditional hypotheses suggest that couples valuing work highly tend to live in urban environments and spend more time outside the house, while couples valuing family life highly have a more suburban preference and spend more time inside the house" (Camstra, 1996: 287).

Versantvoort draagt aan dat de woonplek (in dit geval gemeten via urbanisatiegraad) beter als achtergrondvariabele kan worden beschouwd dan als uiting van de woonoriëntatie. De argumentatie daarvoor is dat:

“A variable like urbanisation could be considered here also. We do not take this variable into account with respect to housing orientation however, as we think that urbanisation is a macro background characteristic and by that influences the different orientations among which housing” (Versantvoort, 2000: 98).

Beide auteurs worstelen met de vraag hoe de woonoriëntatie zich uit. Camstra wil de plaats waar mensen wonen juist verklaren met leefstijl en wil om die reden zelfs de hele woonoriëntatie niet als onafhankelijke variabele (dat wil zeggen, als onderdeel van leefstijl) invoeren. Versantvoort definieert wel een woonoriëntatie, maar probeert die in kaart brengen met uitsluitend leefstijluitingen zoals het soort woning waarin men woont, de grootte van de woning en de woonlasten. Mogelijke ruimtelijke uitingen van de woonoriëntatie zoals de woonlocatie laat ze weg.

Desalniettemin suggereert de onderzoeksliteratuur een nauw verband tussen leefstijl en ruimtelijke oriëntaties en ruimtelijk gedrag. Het grote verschil met de eerste relatie, waarbij leefstijl de afhankelijke variabele is, ligt in het feit dat de omgeving geen verandering in leefstijl teweegbrengt, maar dat de leefstijl juist een bepaalde ruimtelijke oriëntatie tot gevolg heeft, die tot ruimtelijk gedrag kan leiden. Dat gedrag komt ruimtelijk tot uiting in verhuizingen of in een vraag naar een specifieke samenstelling van voorzieningen of een andere spreiding daarvan, of, zoals De Wijs-Mulkens aantoonde, in het aanbrengen van allerlei symbolen in het (woon)landschap.

3.2.3 Ruimtelijke component als onderdeel van leefstijldefinitie

Bij de tot dusverre aangevoerde relaties tussen leefstijl en ruimtelijke omgeving is het vrij eenvoudig om een onderscheid te maken tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen. De derde relatie is in dat opzicht van een geheel andere orde. In de leefstijldefinitie ligt namelijk soms een ruimtelijke component besloten, waardoor de leefstijl op zichzelf al als een soort ruimtelijk fenomeen wordt gezien. Wij onderscheiden twee manieren waarop deze relatie voorkomt in het gebruik van het leefstijlconcept.

In de eerste plaats zijn er studies waarin het onderscheid tussen achtergrondvariabelen, leefstijlaspecten en leefstijluitingen of gevolgen van leefstijl nauwelijks wordt uitgewerkt. In zulke studies bestaat al snel het risico dat de definitie van leefstijl ruimtelijke termen bevat. Nas (1985) bijvoorbeeld onderscheidt als een van vijf leefstijldimensies ‘morfologie’, dat wordt uitgewerkt als de omgevings- en geografische aspecten van leefstijl. De andere dimensies zijn (1) sociale netwerken, (2) domeinen (vergelijkbaar met de carrières van Bootsma e.a.), (3) motivatie of wereldvisie en (4) symbolische betekenisgeving. De auteur stelt dat leefstijlen niet allemaal even sterk ruimtelijk beperkt zijn. Dit idee brengt Nas tot uiting in het onderscheid tussen *locals* en *cosmopolitans*. Terwijl de eerste groep sterk afhankelijk is van de directe woonomgeving, participeert de tweede in sociale netwerken die soms zelfs een mondiale reikwijdte hebben.

Ook in de analyses van Hagen (2001), Van Os (2001) en van Motivaction (in: De Wijs-Mulkens en Ostendorf, 2001) zijn achtergrondvariabelen, leefstijlaspecten en de ruimtelijke gevolgen of implicaties ervan met elkaar vervlochten. Hagen maakt gebruik van allerlei opvattingen en (zelf)taxaties van respondenten over wonen, hetgeen resulteert in een zestal clusters. Deze clusters kunnen worden geplaatst in twee dimensies: een sociologische dimensie van ego naar groepsoriëntatie en een cultuurdimensie van anormatief naar normatief. Al is de leefstijltypering gericht op de woonbeleving, in de naamgeving van de leefstijltypen komt de ruimtelijke dimensie niet tot uitdrukking: onderscheiden worden 'dynamische individualisten', 'ongebonden', 'stille luxe', 'samenlevers', 'verankerden' en 'terugtrekkers'. Aan de leefstijltypen worden vervolgens verschillen in woonbeleving toegedicht. Zo is de ongebundene een stadsbewoner en de dynamische individualist wil luxueus en exclusief wonen. Deze gewenste woonmilieus kunnen eveneens gepositioneerd worden in de tweedimensionale ruimte.

Hagen wil woningmarktsegmentatie ontwikkelen die de woonconsument aanspreekt want "de essentie is evenwel dat het aandeel 'emotie' als factor in het keuzeproces op de woningmarkt niet alleen sterk in belang toeneemt, maar vooral dat dit het niveau zal worden waarop in de woningmarkt in toenemende mate zal worden geconcurrereerd" (p. 6-8). Van Os onderscheidt zeven leefstijlen of woonbelevingsgroepen. "Mensen die tot een bepaalde woonbelevingsgroep behoren, delen in belangrijke mate waarden en normen en de daaruit voortvloeiende preferenties met betrekking tot wonen" (p.35). Ook hier bieden twee dimensies een interpretatiekader waarin de leefstijlgroepen worden geplaatst. Hij komt tot zeven groepen en ook hier is geen ruimtelijke expressie in de naam: 'tolerante socialisers', 'volkse familieclan', 'actieve individualisten', 'huiselijken', 'gehaaste middenklassers', 'gemeenschapsgezinden' en 'gesettelde idealisten'. De leefstijlen worden beschreven aan de hand karakteristieke eigenschappen ten aanzien van sociaal-demografische posities ('empty nesters'), waarden en normen ('law & order' of 'live and let live'), gedragstyperingen ('stacaravan in weekend') en waardenoriëntatie ('materialistisch ingesteld'). Dat wordt vervolgens vertaald in woonpreferenties. De onderscheiden leefstijlgroepen vormen als het ware de woningmarktsegmenten die zich in een één op één verhouding laten vertalen in woonpreferenties. Motivaction ten slotte komt met zeven leefstijltypen die gepositioneerd worden op de assen sociaal-economische status en algemene oriëntatie. Met het bekijken van samenhang tussen allerlei kenmerken, eigenschappen en opvattingen die individuen kunnen hebben, heeft deze leefstijl-woonbelevingsbenadering wat weg van het woonmilieuonderzoek. Niet op het niveau van gebieden maar op individueel niveau wordt naar correlatie en overeenkomsten gezocht. Net als bij het woonmilieuonderzoek wordt gebruikgemaakt van clusteranalyse waarbij eenheden die gelijkenis vertonen op de kenmerken die in de analyse worden gestopt, in een type worden gemaakt. Het is echter een zwakte van deze leefstijlonderzoeken dat het individu uit de eigen ruimtelijke context van de eigen woonomgeving als het ware wordt losgetrokken terwijl die omgeving medebepalend zal zijn voor de leefwijzen en opvattingen die men heeft over wonen. De bepaling van leefstijlen is sterk tijd- en ruimtelijke contextgevoelig. Het blijft zowel in deze, door commerciële marktonderzoeksbureaus opgezette analyses ongewis of de ruimtelijke aspecten nu onderdeel zijn van de leefstijldefinitie of dat zij het gevolg daarvan zijn. Ogenschoonlijk zijn de onderscheiden leefstijltypen bij Hagen, bij Van Os en Motivaction empirisch bepaald, want de leefstijltypen zijn in aandelen van de totale

Nederlandse bevolking weergegeven, maar helaas is het door de summiere en beperkte verantwoording van de aanpak niet mogelijk om de opbouw en totstandkoming van leefstijltypen te volgen en de mate van overeenkomsten binnen, en verschillen tussen de typen te beoordelen. Onduidelijk blijft eveneens op welke wijze en via welke variabelen gegeneraliseerd wordt van steekproef naar de totale Nederlandse bevolking. De Wijs-Mulkens & Ostendorf (2001) zijn op zoek naar een woningmarktsegmentatie die de vraagzijde beter beschrijft en proberen tot een synergie te komen van de exercities die voornamelijk door commerciële onderzoeksbureaus zijn ondernomen en hierboven besproken. Op basis van die analyses presenteren zij een geïntegreerd model dat zich wel rekenschap geeft van de totstandkoming ervan. De twee onafhankelijke dimensies van hun model zijn net als de hierboven genoemde analyses op Bourdieu gebaseerd. Zij willen hun model graag toetsen en de ruimtelijke effecten bekijken en stellen voor het woningbehoefte onderzoek (WBO) daarvoor uit te breiden. De sociale dimensie is al voldoende vertegenwoordigd, de uitbreiding omvat een scala aan vragen die de culturele dimensie vormen. Deze “kunnen dan de ruimte vormen waarin een deugdelijke en politiek relevante marktsegmentatie van de woningmarkt wordt weergegeven” (p.50).

Een tweede manier waarbij de definitie van leefstijl nauw wordt verbonden aan de ruimtelijke omgeving is al even naar voren gekomen onder het kopje van de omgevingsvariabelen. Soms wordt een a priori ruimtelijke typologie van leefstijlen gemaakt waarbij niet meer duidelijk is waarom een leefstijl een zeker ruimtelijk karakter heeft; het wordt gewoon aangenomen dat het zo is. De term ‘stedelijke leefstijl’ is vatbaar voor dergelijk gebruik. Vaak blijkt het wonen in de stad voldoende aanleiding om van een stedelijke leefstijl te spreken (bijvoorbeeld Nitto & Shiozaki, 2001). Cloke (1996) spreekt van rurale leefstijlen en reserveert die term voor iedereen die op het platteland woont. Er wordt op zo’n manier impliciet beweerd dat iedereen die op een bepaalde plaats woont automatisch een bijhorende leefstijl heeft. Het gevaar is dat dit metaforische gebruik van ruimtelijk bepaalde leefstijlen kan verworden tot een instrument dat weinig meer gemeen heeft met de sociologische of psychologische leefstijldefinitie van Weber en Adler.

Daarmee komen we op de derde wijze waarop leefstijl en ruimtelijke kenmerken vrijwel met elkaar versmolten worden. Het bijzondere aan deze manier is dat leefstijl feitelijk tot een kenmerk van een bepaalde plaats wordt gemaakt. Slogans als de ‘Amsterdamse leefstijl’, de *Toronto lifestyle*, of zoiets als het *Jakarta lifestyle magazine* duiken vooral op pogingen om steden te promoten. Het gaat hier natuurlijk om een sterk metaforisch gebruik van het leefstijlbegrip waarbij de typische redenering opgeld doet als zou een plaats een leefstijl hebben. Met name stedelijke overheden hebben zich de laatste jaren meester getoond in het toeschrijven van leefstijlen aan de stad. Daarbij wordt gesuggereerd dat wie zich aan die stad verbindt op de een of andere manier deel heeft aan een unieke leefstijl. In plaats van identificatie met andere leden van dezelfde sociale groep, staat hier de identificatie met een bepaalde plaats voorop. De ruimtelijke dimensie van leefstijl is overheersend; iemands leefstijl wordt bepaald door de plaats waarmee hij zich identificeert.

Zukin (1998) betoogt dat:

“Attention to lifestyles has given rise to new, highly visible consumption spaces, such as nouvelle cuisine restaurants, boutiques, art galleries and coffee bars. (...) Finally, attentiveness to urban lifestyles on the part of city governments has encouraged

strategies that 'aestheticise', or focus on the visual consumption of, public space – although this has been accompanied by an increase in private groups' control over specific public spaces" (Zukin, 1998: 285).

Het leefstijlconcept is hiermee tot een instrument gemaakt dat meer te maken heeft met de economische ambities van steden dan met sociale identificatie of de indeling van het dagelijks leven. Desalniettemin appelleert de 'leefstijl van plaats' aan bepaalde gewoonten, bezigheden of oriëntaties van mensen, maar met name aan consumptiegedrag. Dat is ook de context waarbinnen Zukin zich bezighoudt met de manier waarop overheden en andere partijen omgaan met het leefstijlconcept. De bedoeling van de gebruikte slogans is om bepaalde mensen aan te trekken, en niet zelden zijn dat meer draagkrachtigen. De leefstijl van plaats gaat dan ook altijd over de voordelen die een bepaalde stad of streek biedt ten opzichte van andere plaatsen.

3.3 Het nut van leefstijlonderzoek voor de bepaling van de woonvraag

De leefstijl is een instrument, maar lastig om te bespelen. De leefstijl is geen eenduidig concept. Er bestaat slechts beperkte overeenstemming over wat een leefstijl precies is. Desondanks heeft de leefstijl duidelijk zijn intrede gedaan in het woningbehoefte onderzoek. De vraag is alleen, welke inzichten het leefstijlconcept nu eigenlijk oplevert voor het woonmilieudenken.

Het idee achter de toepassing van het leefstijlconcept met betrekking tot de woonmilieubehoefte is dat traditionele variabelen zoals huishoudenssamenstelling, leeftijd en inkomen niet meer toereikend zouden zijn om woonwensen te verklaren. Individualisering en toegenomen koopkracht hebben gezorgd voor een grote differentiatie in woonwensen. De leefstijl moet het gat dichtmaken dat is ontstaan tussen, of de explicitering vormen van, de reeds lang ingeburgerde bepalende determinanten van de woonvraag en de waaiers van woonvoorkeuren. Huishoudensomvang, -samenstelling, leeftijd en inkomen bleken met de verschuivende aandacht naar een vraaggerichte woningmarkt nog wel belangrijke, maar zeker niet voldoende voorspellingskracht te bezitten om de woonvraag te bepalen. In het leefstijlconcept lijkt een interessant alternatief te zijn gevonden, omdat het concept vaak in verband wordt gebracht met voorkeuren, waardenpatronen en identiteit. De concrete waarde van het leefstijlconcept voor bepaling van de (kwalitatieve) woonvraag moet gezocht worden in de mate waarin met behulp van leefstijlonderzoek een segmentatie van de vragers op de woningmarkt te bepalen is, die bovendien te vertalen is in aantallen te bouwen of te handhaven typen woningen in bijpassende woonmilieus. Het is echter de vraag of de leefstijlbenadering al werkelijk voldoende aan die onderzoeksoopdracht heeft voldaan. Voorlopig lijkt de leefstijl nog vooral bekleed met problemen die de definiëring en operationalisatie van het concept aangaan.

Naar aanleiding van de bespreking in dit hoofdstuk van leefstijlonderzoek gerelateerd aan de ruimtelijke omgeving kunnen aan het gebruik van het leefstijlconcept als beleidsinstrument om de woonmilieubehoefte te bepalen een aantal algemene – veelal methodologische – problemen verbonden worden. Ten eerste worden leefstijlen op allerlei manieren gedefinieerd, meetbaar gemaakt en op verschillende wijzen met de ruimtelijke inrichting in verband gebracht. Het meetbaar maken gebeurt op verschillende gronden, zoals gedragsuitingen, levensoriëntaties, ervaring, voorkeur,

waarden en normen, soms inclusief een ruimtelijke dimensie soms exclusief een ruimtelijke dimensie. In dit hoofdstuk is vooral aandacht besteed aan de verschillende manieren waarop leefstijlen en ruimtelijke kenmerken met elkaar in verband gebracht worden. Soms worden ze analytisch van elkaar onderscheiden in onafhankelijke en afhankelijke variabelen, of visa versa. Deze verklarend opgezette studies gaan in op de beïnvloedingsrelatie tussen leefstijl en ruimtelijke oriëntaties en ruimtelijk gedrag en proberen die beïnvloedingsrelatie empirisch te onderbouwen. Soms ook worden de beide begrippen geïntegreerd met elkaar in verband gebracht. De ruimtelijke omgeving is onderdeel van de leefstijl geworden. Hier wordt getracht de vragers op de woningmarkt te duiden op basis van hun waarden en opvattingen. Met behulp hiervan moet meer informatie over de woonbehoefte gegenereerd worden. De koppeling tussen leefstijl en woonpreferenties levert – vooralsnog – echter weinig nieuwe inzichten op. Met de bepaling van leefstijltypen als ‘ongecomplieerde levensgenieters’ of ‘gemaksgeoriënteerden’ op zichzelf worden (gelukkig!) geen bouwstenen voor woonwensen of –eisen gegenereerd.

Een tweede probleem van leefstijlonderzoek is gerelateerd aan het indelen in typologieën. Een typologie is gebaseerd op de aanname dat onderscheid tussen bepaalde posities op variabelen of dimensies discreet is maar in de werkelijkheid is er doorgaans sprake van geleidende scoreverdeling. De typologie is daarmee niet altijd zo’n juiste afspiegeling van de variatie die zich in de werkelijkheid voordoet. Sommigen geven er dan ook de voorkeur aan om alleen de dimensies zelf af te beelden en de specifieke gedragingen, oriëntaties of voorkeuren daar langs weer te geven, zoals Bourdieu (1979) en Ganzeboom (1988) doen. Daarmee wordt het meeste recht gedaan aan de enorme diversiteit die er in de werkelijkheid bestaat tussen de verschillende leefstijluitingen en de grote variatie waarin mensen al dan niet beantwoorden aan de verschillende uitingvormen. Vaak echter worden leefstijlen tot enkele leefstijltypen teruggebracht. Met zo’n indeling in discrete typen wordt gezocht naar overeenkomstige leefstijlpatronen van mensen. Dat is aansprekender en beter hanteerbaar in onderzoek en toepassing. Het is echter de vraag of het samennemen van grote groepen individuen in één leefstijlgroep nu een meerwaarde oplevert ten opzichte van het hanteren van de aloude parameters voor de woonvraag. Het is jammer dat de grote variëteit in leefstijlen in de werkelijkheid en de complexiteit ervan – hetgeen zo wordt geapprecieerd en als argument dient voor het hanteren van leefstijlen voor de bepaling van de woonvraag – vervolgens weer teruggebracht wordt tot slechts enkele typen. Bovendien kunnen vraagtekens worden geplaatst bij de duurzaamheid van dergelijke typologieën. Afhankelijk van de gekozen leefstijldefinitie zijn leefstijlen meer of minder veranderlijk. Een leefstijldefinitie die de leefstijl als een voortdurend veranderend en evoluerend verschijnsel beschouwt, nodigt veel minder uit tot classificatie van een beperkt aantal typen, dan een leefstijldefinitie die suggereert dat een leefstijl een onveranderlijk individueel kenmerk is.

In de derde plaats lijken de meeste studies wel gemeen te hebben dat in elk geval een consistent patroon op moet treden, wil er sprake zijn van een leefstijl. Of dat nu een gedragspatroon is, een consumptiepatroon of een patroon dat op overeenkomstige waarden en normen is gebaseerd. Echter, de ingrediënten van een leefstijl zijn zelf uiterst contextgevoelig. Factoren van tijd en ruimte, gelet op de invloedsrelaties die in de paragrafen 3.2.1 en 3.2.2 zijn belicht, zijn van grote invloed op de typering van leefstijlen. Het is dan ook een zwakte van die leefstijlonderzoeken die het individu uit de ruimtelijke context van de eigen woonomgeving als het ware lostrekken, terwijl die

omgeving medebepalend zal zijn voor de leefwijzen en opvattingen die men heeft over wonen. Vergelijking of repliceerbaarheid van leefstijlenconstructie op basis van opvattingen en waarden door ruimte en tijd heen is in leefstijlonderzoek dan ook buitengewoon lastig. Leefstijlonderzoek kan mogelijk een goede beschrijving geven van opvattingen en waarden die mensen hebben ten aanzien van de omgeving en als zodanig kennis genereren over de vragers op de woningmarkt, maar als instrument in de constructie van woonmilieus is de leefstijlbenadering zeker geen universele informatie. Een laatste punt betreft de opvatting die ten grondslag ligt aan het leefstijldenken over de mate waarin mensen vrij zijn om zelf een leefstijl te kiezen. De leefstijldefinitie die uitgaat van verschillende oriëntaties of waarden en normen van mensen, geeft het individu in principe autonomie om het oriëntatiepatroon te bepalen, maar stelt wel dat eenmaal gemaakte keuzes invloed hebben op keuzemogelijkheden in de toekomst. De leefstijldefinitie die uitgaat van het gebruik van achtergrondvariabelen voor de bepaling van de leefstijlen, waaronder mogelijk ruimtelijke variabelen, duidt al op een eventuele beperking van de leefstijlkeuze. De zweem van eigen keuze en identiteit waarmee het begrip leefstijl omgeven is, is nader beschouwd geen vrije wilsuiting maar evenzeer beperkt door eerder gemaakte keuzes, of dat nu kleine keuzes in de consumptieve sfeer zijn, grote levenskeuzes of gevolgen van de bepaling van tijd en plaats. Met het leefstijlbegrip bestaan derhalve nog de nodige problemen als het gaat om toepassing van het concept in onderzoek naar woonbehoefte. Er is echter op zijn minst één discussie waaraan het leefstijlonderzoek, bewust dan wel onbewust, een belangrijke bijdrage levert, en dat is die rond de fundamentele vraag hoe woonvoorkeuren eigenlijk totstandkomen en welke rol daarin is weggelegd voor ruimtelijke factoren. Uit het feit dat er geen eenduidigheid bestaat over de vraag in hoeverre ruimtelijke factoren invloed hebben op de vormgeving van een leefstijl, in hoeverre een ruimtelijke oriëntatie een integraal onderdeel van een leefstijl vormt, en in hoeverre leefstijlen bepaalde ruimtelijke effecten teweeg kunnen brengen, wordt duidelijk dat het woonbehoefte onderzoek wel eens gecompliceerder in elkaar kan zitten, of zou moeten zitten, dan soms wordt aangenomen.

4 Leefstijlen en woonmilieus: tussen theorie en praktijk

Het leefstijlbegrip komt op wanneer er de leegte is ontstaan tussen het einde van het aanbodgestuurde denken en het nog niet op gang zijn gekomen van vraaggestuurde denken. Oude parameters lijken niet meer te voldoen en nieuwe zijn nog niet gevonden.

Wat leveren de woonmilieubenadering en de leefstijlbenadering nu op voor het inzichtelijk maken van de kwalitatieve woonvraag? Deze vraag is leidend geweest bij de aanpak van de hoofdstukken 2 en 3. In dit slothoofdstuk lopen we de belangrijkste bevindingen nog eens na en bespreken we de implicaties van deze benaderingen.

4.1 De kern van het voorafgaande

De woonvraag is die naar de (toekomstige) omvang en kwaliteiten waaraan het aanbod van woningen en woongebieden moet voldoen. De kwantitatieve vraag welke omvang de woonsector in de nabije toekomst moet hebben, wordt traditioneel aan de hand van bepaalde kenmerken, met name sociaal-demografische parameters, benaderd. Leeftijdsonwikkeling en bevolkingsaanwas, gezinsvorming en (e)migratie bepalen de huishoudensontwikkelingen en brengen daarmee de kwantitatieve woonbehoefte in kaart. De kwalitatieve woonvraag wat voor woningen, of woongebiedstypen, de woonsector in de nabije toekomst moet hebben, wordt verkend zowel in het woonmilieuanalyse-onderzoek als ook in een aantal leefstijlbenaderingen. Beiden beogen om de kwaliteitsstap te maken om voor categorieën bewoners verschillende woonvragen te formuleren. Mensen verschillen ten aanzien van tal van kenmerken hetgeen een diversiteit in woonwensen met zich meebrengt.

De woonmilieuanalyse sluit nauw aan op de kwantitatieve verkenning van de omvang van de woonvraag. Met behulp van dezelfde parameters wordt gekeken welke kenmerken van fysiek-ruimtelijke aard samengaan met sociale kenmerken. De woonmilieuanalyse volgt een gebiedsgerichte benadering door op een zeker ruimtelijk schaalniveau te zoeken naar samenhang tussen fysieke en sociale kenmerken over alle gebiedseenheden heen bekeken. Zulke gebiedsidentificaties zouden een bijdrage moeten leveren aan het inzichtelijk maken van de kwalitatieve woonvraag vanuit de gedachte dat er sprake is van een harmonieuze, natuurlijke samenhang tussen bevolkingssegmenten en fysieke kenmerken van gebieden. De veronderstelling in het woonmilieuanalyseonderzoek is dan ook dat mensen in staat zijn om een woongebied van hun voorkeur te realiseren. De woonwens wordt gelijk gesteld met de gemaakte keuze, een *revealed preference*. De gevonden samenhang tussen verschillende ruimtelijk onderscheiden kenmerken wordt vervolgens geprojecteerd in de toekomst. Daarmee volgt als het ware een tweetrapsraket, maar de koppeling tussen de identificering van woonmilieus en de vertaling naar toekomstige kwalitatieve woonvraag komt in slechts enkele onderzoeken van de grond.

Uit de bespreking in hoofdstuk 2 komt een aantal knelpunten naar voren die gerelateerd zijn aan deze benadering voor bepaling van de kwalitatieve woonvraag. Ten eerste komt de identificatie – volgens de beschouwde kwantitatieve woonmilieubenadering – van woonmilieus moeizaam tot stand. Een woonmilieudifferentiatie op gehanteerde

sociaal-ruimtelijke en fysiek-ruimtelijke kenmerken blijken bij zo'n kwantitatieve aanpak moeizaam tot stand te komen. Dit is echter verschillend naar ruimtelijk schaalniveau. Op het hogere ruimtelijke schaalniveau van gemeenten, waar Nederland wordt opgedeeld in zo'n 600 gebieden, komt een typologisering tot stand, al is de robuustheid van de indeling in typen zelf als van de toedeling van gemeenten aan de typen door de tijd bezien, beperkt. Dit niveau is evenwel te grof om als één woonmilieu aangeduid te kunnen worden. Op de lagere schaalniveaus, bijvoorbeeld op die van de viercijferige postcodes waar Nederland uit 4.000 gebieden bestaat, blijkt de sociaal-ruimtelijke differentiatie moeilijk te duiden en leiden eigenlijk alleen fysiek-ruimtelijke kenmerken tot typologieën. Met andere woorden, fysiek gelijke milieus worden op verschillende plekken in Nederland door sociaal sterk verschillende huishoudens bewoond.

Ten tweede is de afleiding van de woonvraag in kwalitatieve zin op basis van gevonden samenhang tussen sociale en fysieke kenmerken niet zonder problemen. Daarin speelt de opvatting van de gevonden samenhang tussen sociale en fysieke kenmerken als *revealed preference* een rol. Indien sprake is van een krappe woningmarkt, verwijst het relatief vaak voorkomen van een bepaalde bevolkingsgroep in een volgens een zeker kenmerk te beschrijven woonomgeving niet per se naar een gewenste samenhang. Het valt in zo'n context te betwijfelen of gemaakte keuzen een afspiegeling vormen van de woonvoorkeuren. Bovendien kan welgevoeglijk ook binnen de onderscheiden bevolkingsgroepen een aanzienlijke diversiteit bestaan van wensen en eisen aan de woonomgeving.

Ten slotte wrikt de tweetrapsraket, de tweevoudige ambitie met het woonmilieuanalyseonderzoek. Enerzijds wordt de huidige samenhang tussen de fysieke en sociale dimensies van het woonmilieuaanbod als uitgangspunt gekozen als grondslag voor de toekomstverkenning, terwijl anderzijds wordt gesteld dat de huidige woonaanbod onvoldoende aansluit bij de vraag.

Om de kwalitatieve woonvraag in kaart te brengen zou meer aansluiting moeten worden gezocht bij wat – toekomstige – bewoners willen en verwachten van hun woonomgeving. In dit licht is belangstelling ontstaan voor een benadering vanuit de leefstijlen van mensen. Waar de woonmilieubenadering een gebiedsgerichte aanpak heeft en uitgaat van het (bestaande) *aanbod* aan woonmilieu, is de leefstijlbenadering actorgericht en past vanuit die optiek beter bij een vraaggestuurde woningmarkt. Leefstijlbenaderingen kenmerken zich door uit te gaan van de voorkeuren van (potentiële) bewoners. Leefstijlonderzoek moet de interpretatie leveren voor de relatie tussen mensen en hun omgeving. Daarmee zou het bouwstenen kunnen genereren voor de ontwikkeling van nieuwe woonmilieus. In hoofdstuk 3 is gekeken hoe de relatie tussen de leefstijlen van mensen met hun woonomgeving doorgaans wordt beschouwd. Dat er een relatie bestaat, is voor alle aangehaalde auteurs evident maar over de richting van het verband zijn verschillende interpretaties mogelijk. Bij de veronderstelling dat er ruimtelijke effecten op de leefstijl bestaan, wordt ingegaan op de vormgeving van leefstijlen – in termen van gedrag of waardenoriëntaties – die mede door omgevingsvariabelen hun beslag krijgen. Wanneer de ruimtelijke effecten van leefstijl bezien worden, gaat het om het verschijnsel dat leefstijlen bepaalde ruimtelijke oriëntaties tot gevolg hebben die tot ruimtelijk gedrag kan leiden, zoals verhuizingen. Als zodanig leveren deze benaderingen de interpretatie van de samenhang tussen leefstijlen en omgevingskenmerken. Een derde opvatting over de relatie tussen leefstijl en ruimtelijke omgeving is die waar de ruimtelijke component een basis bestanddeel

van de leefstijldefinitie zelf vormt. Bij de laatste richting treffen we met name studies aan die de interpretaties van de andere twee richtingen inlijven en daaruit een kwalitatieve woonvraag voor onderscheiden bevolkingssegmenten willen afleiden of bepalen. Net als bij de woonmilieuanalyse is de focus op de samenhang tussen allerlei (traditionele) sociale en fysieke kenmerken maar nu op het individuele niveau. Een variant op deze leefstijlbenadering, die vaak de bestaande traditionele parameters verder wenst te specificeren om tot nauwkeuriger woonpreferenties te komen, is de benadering die ervan uitgaat dat deze parameters in het geheel niet goed zijn en dat langs andere lijnen moet worden gekeken om tot toereikende woonpreferenties van mensen/huishoudens te komen. Het gaat dan om het waarden- en normenpatroon en attitude in algemeen.

Uit deze analyse is een aantal knelpunten naar voren gekomen voor de bepaling van de kwalitatieve woonvraag. Het betreft dan in het bijzonder het onderzoek waarin leefstijlen worden onderscheiden specifiek met het oog op verkenning van de woonvraag, zoals door Hagen en Van Os. Ten eerste is de bepaling van de diversiteit van de onderscheiden leefstijltypen problematisch. De leefstijlonderzoeken onderscheiden slechts zes tot acht verschillende leefstijltypen; dit is zelfs aanzienlijk minder dan het aantal vraagcategorieën die zijn afgeleid van de traditionele parameters! Aanduiding van de diversiteit van leefstijltypen is dus sterk gericht op in aantal grote groepen. Bewoningstypen die slechts enkele procenten van de huishoudenspopulatie omvatten, zijn moeilijk zichtbaar als vraagcategorie maar kunnen juist wel aanleiding tot een heel specifieke vraag naar woningen. Een gedifferentieerde woningmarkt zou bijvoorbeeld ook de uitschieters naar boven moeten raken.

Ten tweede is onduidelijk hoe de woonmilieuvraag in verband wordt gebracht met de onderscheiden leefstijltypen. Het lijkt erop dat woningkenmerken zelf deel uitmaken van de leefstijltypering. Dat wordt op tweeërlei wijze een uitwerking krijgen. Woonpreferenties kunnen worden afgeleid van de huidige samenhang tussen sociaal- en fysiek-ruimtelijke kenmerken à la de woonmilieuanalyse, waarbij de woonwens gelijk wordt gesteld met de gemaakte keuze, als een *revealed preference*. De leefstijlexplicatie wordt dan gebaseerd op de functionele beschrijvingen van bijvoorbeeld Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars (1991). Woonpreferenties als onderdeel van de leefstijltypen kunnen ook worden vastgesteld op basis van vragen naar de woonvoorkeuren van mensen, de zogenaamde *stated preference*. De antwoordvariatie bepaalt mede de leefstijltypering. Maar waar de *revealed preference* opvatting geen verklaring kan geven hoe woningzoekenden reageren op verandering in het woonaanbod (Goetgeluk, 1997), is de *stated preference* aanpak behept met een zekere contextloosheid (Van der Meulen, 1987) van de aangegeven wensen en daarmee van de realiteitswaarde.

Ten derde zijn leefstijltypen specifiek in een zekere context, in dit geval de context van het wonen en onderscheidt zich van leefstijltyperingen die worden aangewend ten behoeve van het in kaart brengen van bijvoorbeeld de vraag welke leefstijltypen nu voor een bepaald schoenenmerk of lekkernij zouden opteren. In vergelijking met een schoenenwens of voedselvoorkeur heeft de woonmilieuwens een minder vrijblijvend karakter en gaat de vervulling van de woonmilieuwens gepaard met grote implicaties. De keuze van een woonmilieu betreft doorgaans een langdurige relatie tussen bewoners en de woonomgeving en het heeft gevolgen voor het algemene activiteitenpatroon dat mede afhankelijk is van woonmilieuvestiging. Terwijl leefstijltyperingen, in termen van welke materiële voorkeuren mensen hebben, wat hun sociaal-maatschappelijke attitude

is, et cetera – waar de leefstijltypen op lijken te zijn gebaseerd – vrijblijvend zijn en een tot op niet geringe hoogte een *parttime* karakter hebben, is de woonmilieukeuze, hoewel niet totaalomvattend, maar toch in ieder geval een reële keuze met geografische, financiële en misschien ook sociale en culturele gevolgen.

Ten vierde blijft de wijze van kwantificering onduidelijk. Terwijl leefstijltypen uiterst specifiek zijn naar tijd en plaats, wordt vervolgens op basis van relatief kleine steekproeven wel voor heel Nederland een kwantitatieve invulling gegeven aan de onderscheiden leefstijltypen. De omvang van de onderscheiden leefstijltypen wordt namelijk ook in aandelen van de totale Nederlandse bevolking uitgedrukt. Dit moet wel via de traditionele parameters plaatsvinden op basis van de kennelijk gesignaleerde samenhang tussen deze parameters en de leefstijlaspecten van bijvoorbeeld attitude of materiele voorkeuren. Naast het probleem van hoe om te gaan met de tijd- en plaatsgebondenheid van leefstijltypen in de vertaling naar zo'n grote populatie blijft onduidelijk wat de onderscheiding van leefstijltypen toevoegt aan informatie ten behoeve van de woonvraag.

De stap, of vertaling, van leefstijlen naar wat te bouwen namelijk blijkt, ten slotte, een heel moeilijke. Net zoals de diversiteit in leefstijltypen eigenlijk heel beperkt is gebleven tot nu toe, wordt eveneens weinig diversiteit in woonmilieus voorgeschoteld. Welke nieuwe kennis en inzichten leefstijlbenaderingen gaan opleveren met betrekking tot specificatie van de woonvraag, is nu nog ongewis. De huidige studies komen nog niet zo ver en bewandelen reeds uitgesleten paden. Het is nog te vroeg om de vraag te beantwoorden of, en wat de gevolgde benaderingen gestalte geven aan een nieuwe inkleuring van de woonvraag.

4.2 Woonmilieudifferentiatie is relatief

Het woningaanbod – in absolute termen – is nog nooit zo groot geweest en nog nooit zo gevarieerd. Ten opzichte van bijvoorbeeld 1970 is de woningvoorraad toegenomen met ruim 80%, van 3,7 miljoen naar 6,7 miljoen woningen nu. De huidige voorraad toont een aanzienlijke variatie naar bouwjaar. Dat betekent direct ook een variatie naar bouwwijze en woningtype; de naoorlogse mechanisatie van het bouwproces heeft dat mogelijk gemaakt. Terwijl ongeveer een vijfde van de woningen die nu in Nederland staan is gebouwd voor de Tweede Wereldoorlog, is 15% van de huidige voorraad nog geen 15 jaar oud.

Op gebiedsniveau blijkt echter fysiek-ruimtelijke eenduidigheid te bestaan, met name gemeten naar bouwperiode en woningtype. Deze uitkomst is in overeenstemming met de wijze waarop het woningbouwprogramma is aangepakt: grootschalig en gebiedsgericht. De zekere mate van fysiek-ruimtelijke homogeniteit van gebieden gaat echter niet gepaard met een duidelijk waarneembare sociaal-ruimtelijke homogeniteit; op viercijferig postcodeniveau evenals op het buurt- en wijkniveau kan nauwelijks sociaal-ruimtelijke scheiding aangebracht worden die samenhang vertoont met fysiek-ruimtelijke onderscheidingen. Het ruimtelijke schaalniveau waarop uitspraken betrekken hebben, moet uitermate goed in het oog gehouden worden. *Tussen* de verschillende buurten c.q. postcodegebieden is variëteit empirisch waarneembaar en is als zodanig juist sprake van een woonmilieudifferentiatie op het bovenlokale schaalniveau; immers de verschillende buurten c.q. postcodegebieden worden van elkaar onderscheiden op basis van fysiek-ruimtelijke kenmerken. *Binnen* deze buurten

c.q. postcodegebieden is vervolgens sprake van een relatief hoge mate van homogeniteit, maar dit geldt niet voor sociaal-ruimtelijke kenmerken; er is op basis van woonmilieuanalyse-onderzoek geen sprake van sociale segregatie. Deze uitkomst is in overeenstemming met sommige andere onderzoeksbevindingen, namelijk dat in Nederland geen residualisering van het sociale woningaanbod bestaat (c.f. Van Kempen & Priemus, 2001) en dat het voorkomen van sociaal-homogene gebieden geen landelijk verschijnsel is (c.f. Tesser, Van Dugteren & Van Praag, 1994).

Toch is het ruimtelijk analyiseniveau nog steeds vrij hoog te noemen. Een viercijferig postcodegebied omvat gemiddeld zo'n 1500 adressen, waarbinnen van een verdere interne geleding wel sprake is. Daarbinnen kan grote variatie bestaan tussen straten of woonblokken, bijvoorbeeld naar eigendomssituatie en woningtype. Op sociaal-ruimtelijke kenmerken bestaat zo mogelijk een nog grotere variatie. In bijvoorbeeld een door sociale huur gedomineerd viercijferig postcodegebied zal een grotere verscheidenheid bestaan naar inkomen en huishoudensomvang dan in eerste instantie op basis van de fysiek-ruimtelijke kenmerken zal worden verwacht. In een woonmilieuanalyse komt deze variatie niet tot uitdrukking. Het woningaanbod naar eigendomssituatie is ruimtelijk geclusterd maar de bewoners vormen een heterogene groep. Wel zien we dat buurten diens fysiek-ruimtelijke kenmerken de topkwaliteit beschrijven, sociaal homogeen zijn. De top-down aanpak van het woonmilieuanalyse-onderzoek laat echter geen mogelijkheid om het eigene van een woongebied te beschrijven los van andere woongebieden, omdat bij woonmilieuanalyse-onderzoek het al dan niet afwijken van de gemiddelde score voor heel Nederland op een variabele woongebieden typeert.

Ondanks de absolute toename van het aantal en de variëteit aan woonmilieus lijkt echter toch het woonmilieuaanbod te beperkt en is de ophef en ontevredenheid groter dan ooit. Vanwaar dan het ongenoegen? Wat zijn de achtergronden van het huidige debat over het tekort van het woonmilieuaanbod?

Vanuit de vraagzijde is hierover al het een en ander opgemerkt. Met het beschikbaar komen van informatie (door uitgebreide dataverzameling en kennisvorming in het algemeen) is meer zicht gekomen op de diversiteit van huishoudens naar velerlei kenmerken. Onder invloed van onder meer de diversificatie van gezinsvormingsprocessen, de toegenomen welvaart en de veranderde beroepenstructuur en de beschikbaarheid van gegevens daaromtrent zijn nu op allerlei wijzen dwarsdoorsneden uit de bevolking mogelijk. Deze toenemende kennis kan de wens voeden dat de bevolkingsdifferentiatie ook in het wonen terug te zien zou moeten zijn en aanleiding zou moeten zijn voor een woondifferentiatie.

Daarnaast is nu meer zicht gekomen op deze diversiteit in de wijze waarop mensen hun leven leiden en bestaat meer oog voor de verschillende wijzen waarop dat in ruimtelijke zin haar beslag krijgt, is de vraag relevant geworden welke rol de woonsituatie kan spelen bij de tenuitvoerlegging van (verschillende) leefstijlen. Van Engelsdorp Gastelaars (1999) stelt dat mensen de afgelopen decennia wat betreft het dagelijkse interactiepatroon als het ware een zekere onthechting van de eigen buurt te zien hebben gegeven, terwijl de beleving en de behoefte aan controle over het eigen woongebied een steeds sterkere territoriale binding geven. Gelijkgestemdheid is hier een sleutelbegrip. Het eigen woongebied wordt afgeschermd van, ontoegankelijk gemaakt voor of van deelname uitgesloten voor niet-gelijkgestemden. Het streven naar wat hij de 'vorming van het woondomein' noemt, betekent dan ook een toenemende ruimtelijke concentratie van naar leefstijl onderscheiden groepen. In sociaal-ruimtelijke

zin is deze tendens nog niet zichtbaar geworden en het uitblijven van domeinvorming kan als een tekort van het huidige woonmilieuaanbod doen voelen. Maar is het puur de kennis over de diversiteit in de bevolking die niet in een woondifferentiatie wordt weerspiegeld en het vooralsnog uitblijven van domeinvorming van het eigen woongebied dat tot groter ongenoegen aanleiding geeft? In hoeverre heeft het ongenoegen te maken met de fysieke omgeving zelf?

Ook vanuit de aanbodzijde zelf zijn enkele opmerkingen, mogelijk relativeringen, op hun plaats ten aanzien van het ongenoegen over het huidige woonmilieuaanbod. Ten eerste is een groot deel van het aanbod van woningen, van woonmilieus, niet vacant. Driekwart van de huishoudens in Nederland heeft beslist geen verhuwens; 86% van de huishoudens is (zeer) tevreden met de woning en de woonomgeving (CBS, 2003). Een hoge mate van 'fit' tussen woonmilieu en bewoners mag hieruit geconcludeerd worden. Voor degenen die op zoek zijn naar een nieuw woonmilieu is de keuze mogelijk wel beperkt. Terwijl de beschikbare cijfers over het woonmilieuaanbod allerlei typen voorschotelen, is in de praktijk slechts een klein deel daarvan beschikbaar; slechts enkele procenten van het totale aanbod. In de tweede plaats is het woonaanbod locatie-specifiek. In het stedelijke gebied bestaat een oververtegenwoordiging van huurwoningen en is het aandeel kleine woningen erg hoog. Dit geldt niet alleen voor op het niveau van buurten maar ook voor steden in hun totaal is de variatie soms gering. Voor middengroepen en de hogere inkomens zijn de mogelijkheden in de grote steden beperkt. In meer ruraal gebied bestaat de onvrede met het aanbod eruit dat er te weinig mogelijkheden zijn voor starters en ouderen. Ten slotte verloopt het door overheidswege ingezette transformatieproces naar meer variëteit in het fysieke aanbod binnen een buurt en op regionale schaalniveau langzaam. Voor de trage omvorming naar een veel meer gediversifieerd aanbod zijn diverse achtergronden aanwijsbaar. Ten eerste is de gebouwde omgeving nogal inert van aard; zij heeft een lange levensduur. Zowel vanwege het fysieke aspect als wat betreft het institutionele kader blijkt de transformatie naar meer diversiteit in het fysieke aanbod binnen een woonmilieu moeizaam te zijn. In grote steden is vaak meer dan de helft van de woningvoorraad nog van voor 1945. De afgelopen decennia is een aanzienlijk deel van deze vooroorlogse woningbouw via stadsvernieuwing aan meer moderne eisen aangepast. Momenteel gaat de aandacht vooral uit naar stedelijke vernieuwing van naoorlogse wijken. In deze gebieden zijn de laatste jaren grote problemen gerezen die tenminste gedeeltelijk op het conto van veroudering van het woningbestand en ontoereikendheid van woonmilieus kunnen worden geschreven. Een groot deel van het huidige bestand van woningen in een stad als Amsterdam stond er een eeuw geleden ook al, gemiddeld voor Amsterdam 20%. Voor gebieden die nog maar relatief kort geleden bebouwd zijn en tot het stedelijk bebouwde gebied horen, is dat percentage natuurlijk heel laag terwijl in de buurtcombinaties in de oude stedelijke gebieden het aandeel vaak heel hoog is, soms 30%, soms 90% (O+S, 2000). Nu is in dat oude woningbestand het een en ander aan woningverbetering gedaan. Op het niveau van de individuele woning kunnen aanpassingen vrij makkelijk worden gepleegd. Het gaat dan vooral om relatief kleine, inpandige aanpassingen waarbij het stedenbouwkundige karakter van het woningbestand in tact blijft. Zodra aanpassing het individuele wonen overstijgt, is doorgaans politieke besluitvorming noodzakelijk. Aanpak van deze woonmilieukenmerken vergt veel tijd in de besluitvorming en implementatie. Een tweede reden voor de traagheid in het transformatieproces is dat men zich bij de huidige nieuwbouwontwikkeling vaak niet eenzijdig wil richten op de groep wiens

belangen het minst bediend worden door het huidige aanbod. Dat zou betekenen dat de nieuwe woongebieden bij aanvang juist op gebiedsniveau weer een homogeen karakter zouden krijgen. Ten slotte verloopt de omvorming van het woningaanbod getalsmatig traag. Zoals 20% van het huidige woningbestand van Amsterdam er ook een eeuw geleden al stond, zal grootschalige nieuwbouwoontwikkeling slechts een beperkt aandeel beslaan van het woningbestand in 2025. Wanneer alle woningen op IJburg bijvoorbeeld in de koopsector gerealiseerd zouden worden en groot bemeten zouden zijn, hetgeen zou bijdragen aan de diversificatie van het totale woningbestand van Amsterdam, dan zou deze toevoeging van 18.000 woningen voor de totale transformatie een verschuiving betekenen van 85% huursector woningen naar 81% en wat betreft woningomvang een verschuiving van 9% grote woningen naar 13% in 2025. Nieuwbouw maakt slechts een klein deel uit van de totale woonmilieuvorraad en heeft als zodanig slechts een bescheiden effect op de totaalcijfers op een hoger schaalniveau. De ruimtelijke schaaffecten moeten dus goed in ogenschouw genomen worden. Ook vanuit de kenmerken van de fysieke omgeving zelf, de aanbodzijde, zijn dus ook wel enkele opmerkingen te plaatsen die het ongenoegen over het woonmilieuaanbod mede kleuren: de locatiespecifiekheid van de kenmerken van het woonmilieu, de trage fysiek omvorming en het niet vacant zijn van gewilde woningen dan wel vestigingsmilieus. Het niet op elkaar aansluiten van vraag en aanbod op de woningmarkt kan dan ook worden omschreven als een ongenoegen over de keuzebeperkttheid. Daarvoor is een aantal verklaringen aangedragen. Enerzijds worden, vanuit de vraagzijde bekeken, nieuwe visies op woonmilieus geëist, moeten nieuwe initiatieven van de grond komen om die geconstateerde veelzijdigheid van de samenleving ook in woonvormen terug te zien, c.q. met woondiversiteit te ondersteunen. Anderzijds blijkt er, vanuit de aanbodzijde bekeken, nog weinig door te komen van een nieuwe kijk op woonmilieus door het trage transformatieproces, door *non-vacancy* en doordat op bepaalde locaties met de name het gebrek aan diversiteit ervaren wordt. Woonmilieudifferentiatie is dus een relatief, en misschien wel een selectief gegeven. Het algemeen geformuleerde streven naar een heterogener aanbod van woonmilieus is bij nader inzien geen duidelijk streven; het behoeft enige precisering. Zowel moet het ruimtelijk analyiseniveau goed in ogenschouw genomen worden als ook de kenmerken waarop mogelijk van differentiatie sprake is. Vervolgens is de vraag dan aan de orde naar de mate waarin, of wijze waarop woonmilieudifferentiatie wenselijk is.

4.3 Woonmilieuontwikkeling op basis van leefstijlen

We zeggen wel: er moet iets te kiezen zijn in het woonaanbod. Dat impliceert zowel keuzemogelijkheden ten aanzien van woningen maar ook ten aanzien van woonmilieus. Met de regionalisering van de woonlocatiebehoefte vraagt dat vervolgens om een verscheidenheid aan buurten op het bovenlokale niveau. Met een uitgangspunt dat er keuzemogelijkheden ten aanzien van woonmilieus moeten zijn, hetgeen dus een zekere mate van verschillen en heterogeniteit *tussen* buurten vergt, vraagt dat dus om een zekere interne homogeniteit *in* buurten. Uit hoofdstuk 2 zou de conclusie kunnen zijn dat in fysiek-ruimtelijke zin buurten wel degelijk van elkaar verschillen en er dus keuzemogelijkheden zijn. Maar het kan zijn dat deze keuze misschien (nog) niet in voldoende mate aanwezig is (te weinig woonmilieutypen of van bepaalde typen te weinig woonmilieus in een bepaalde regio) of niet op geheel gewenste criteria.

Bijvoorbeeld kan het zijn dat ook een zekere sociaal-ruimtelijke homogeniteit in buurten wordt nagestreefd; woonmilieu duidt immers ook op de mensen die er wonen. Het is dan niet zozeer dat er geen woonmilieukeuze is, maar dat er onvoldoende kwaliteit of van een niet-gewaardeerde kwaliteit wordt geboden. De vraag is dan aan de orde of een sterkere sociale woonsegregatie naar leefstijltypen wenselijk is. Leefstijltypen worden hier opgevat als de posities die huishoudens innemen op een aantal sociaal-demografische en sociaal-economische variabelen, zoals leeftijd, inkomen en vermogendheid, en arbeidsmarktparticipatie. Deze huishoudensposities worden verondersteld een specifieke ruimtelijke oriëntatie, mogelijkheden en preferenties te hebben.

De sociaal-ruimtelijke diversiteit is op veel verschillende manieren te duiden en is daarmee veel groter dan de fysiek-ruimtelijke diversiteit. Alleen al op basis van leeftijd, opleiding, beroep en/of arbeidsmarktparticipatie, inkomen, etniciteit, huishoudensvorming, zijn vele dwarsdoorsneden van de bevolking mogelijk, welke ruimtelijk kunnen variëren.

Daarnaast is de sociaal-ruimtelijke diversiteit in veel sterkere mate veranderlijk in verhouding tot de trage veranderlijkheid van de fysiek-ruimtelijke inrichting. Een mens maakt in zijn/haar leven allerlei fasen door en neemt gedurende zijn/haar leven – al dan niet daarmee samenhangend – wellicht verschillende leefstijlen aan. Sommige van de hierboven genoemde parameters zullen op een mensenleven zelden of nooit wijzigen (eticiteit). Andere variabelen betekenen een continue verschuiving (leeftijd) of veranderen een aantal malen op een mensenleven (inkomen, huishoudensvorming). Wijziging op een van deze kenmerken betekent in feite al een wijziging in de sociaal-ruimtelijke diversiteit. Op de bevolking als geheel is er voortdurend sprake van interne verschuivingen en categoriewijzigingen. De gebouwde omgeving daarentegen overstijgt vaak een mensenleven, al worden (kleine) ingrepen gedurende die periode vaak wel toegepast.

Bij woongebiedontwikkeling of -herstructurering op basis van leefstijltyperingen – de planning van diversiteit op een zeker ruimtelijk schaalniveau – is het verstandig de consequenties te verkennen die voortvloeien uit dit verschil in diversiteit en dynamiek tussen leefstijltypen en de fysieke kenmerken van woongebieden. Vanuit dit perspectief worden de twee uitersten geschetst: de fysiek-ruimtelijke omgeving moet bestand zijn tegen leefstijlveranderingen, dan wel de fysiek-ruimtelijke omgeving moet geschikt zijn voor een, of misschien enkele elkaar niet uitsluitende leefstijlen. De gevolgen zijn op verschillende aspecten te benaderen, in ieder geval op het individuele niveau van bewoners of huishoudens en op het niveau van de samenleving als geheel.

Wanneer er vanuit gegaan wordt dat mensen met een bepaalde leefstijl in een bepaald woonmilieu willen wonen, leidt dit op den duur – gegeven de fysiek-ruimtelijke opdeling naar buurten – tot een segregatie naar leefstijl. In de meest extreme zin wordt er verondersteld dat bij iedere leefstijl een vast te stellen woonmilieu hoort. Het is de uitwerking van een ruimtelijk uitsortingsproces, van de ruimtelijke effecten van leefstijl. Al in 1987 pleitten Van Engelsdorp Gastelaars, Tooren & Westerterp voor het bouwen van wijken voor mensen die qua leefstijl bij elkaar passen. Het is de uiterste consequentie van het ruimtelijke uitsortingsproces. Dat doet hij vanuit een overlevingsperspectief van buurten. Wanneer mensen met vergelijkbare leefstijl bij elkaar (kunnen) wonen, komt dat de aanwezige functies en voorzieningen ten goede. Het leidt tot wijken die:

“heel stabiel (zullen) zijn, het zullen de mensen zijn die in en uit gaan. Degenen die het niet meer bevalt of die in een andere levensfase raken, gaan weg en wie erbij wil horen, komt erbij” (Van Engelsdorp Gastelaars e.a., 1987: 10).

Op het individuele niveau zal zo’n functioneren van de woningmarkt een hogere verhuisfrequentie van mensen met zich meebrengen. Wanneer er duidelijk keuzes te maken zijn om het woongebied als verlengstuk van de eigen woning te zien, zodanig dat ook de woonomgeving de eigen leefstijl uitdraagt en ondersteunt, betekent verhuizing naar gelijkgestemden een woonoptimalisering. Op een hoger schaalniveau leidt het tot een verdere concentratie van gelijkgerichten en een ruimtelijke scheiding van mensen die niet op elkaar lijken wat betreft hun leefstijl. Dit betekent onherroepelijk een grotere ruimtelijke polarisatie dan we in Nederland gewend zijn en een verminderde toegankelijkheid van gebieden in zijn geheel. Wanneer woongebied leefstijlbepaald zouden worden, zou alsnog een sterke differentiatie van woonmilieutypen, fysiek- en sociaal-ruimtelijk, uit de woonmilieuanalyse naar voren kunnen komen!

Er kunnen echter vraagtekens worden gezet bij de gedachte dat elke leefstijl resulteert in een unieke set van woonvoorkeuren, waarbij een kant-en-klaar woonmilieu kan worden bedacht. Anderiessen & Reijndorp (1990) stellen dat woonmilieus en leefstijlen niet één

Figuur 4.1

Verkenning van de gevolgen van het op één lijn brengen van leefstijlen en woonomgeving.

	Het voor verschillende leefstijlen bestendig maken van buurten	Leefstijlafhankelijk maken van buurten
Bouwvraag: Gevolg:	Zekere flexibiliteit en overmaat - > Mogelijke onderbenutting en inefficiency	Op leefstijl toegespitst ontwerp - > Ontwerp kan door veranderde patronen en nieuwe eisen van (nieuwe) leefstijlen toch inadequaat worden
Inzet op individueel niveau	Mensen voegen zich naar hun woonmilieu en maken eventueel enige aanpassingen met het oog op gewijzigde leefstijl	Mensen optimaliseren hun woonmilieu door verhuizing naar een, voor hun na te streven leefstijl geschikt woonmilieu
Inzet op buurniveau	Buurten zijn bestand tegen leefstijlveranderingen die huishoudens ondergaan	Buurten zijn gericht op accommoderen van een of enkele gespecificeerde leefstijltypen
Gevolgen op het individuele niveau	Voortzetting van woonpatroon met relatief beperkte kosten	Verhuizen kost veel geld, tijd en moeite
Gevolgen op het maatschap- pelijk niveau	Verskillende leefstijlen zijn ruimtelijk gemixed Belemmering van residualisering van sociale woningbouw	Verskillende leefstijlen zijn ruimtelijk gespreid Verminderde tegenkracht ten aanzien van residualisering van sociale woningbouw

op één aan elkaar te verbinden zijn. Een wijk moet zo aantrekkelijk zijn dat mensen er lange tijd willen wonen en moet juist geen wachtkamer zijn. Er wordt bijvoorbeeld wel erg makkelijk van uitgegaan dat mensen door verandering van levensfase, en daarmee hun veranderde leefstijl, veranderde behoeften hebben jegens de gebouwde omgeving en, zo niet direct dan wel binnen afzienbare tijd, zullen verhuizen. Huishoudens waar de kinderen het huis hebben verlaten zouden theoretisch het beste stuivertje kunnen wisselen met de gezinsuitbreiders. Dergelijke 'woningruilen' komen – ondanks pleidooien van Bierman c.s. – in praktijk nauwelijks tot stand. Bij de keuze om te verhuizen moeten harde push factoren een rol spelen; een verhuizing is immers zelden terug te brengen tot één of twee overwegingen maar is het resultaat van een complex afwegingsproces. De Wijs-Mulkens (1999) bekritiseert beleidsmakers die beweren dat ze precies de omgeving kunnen bouwen die bij een leefstijl past. Bovendien kan door veranderde patronen en nieuwe eisen van (nieuwe) leefstijlen het woonmilieu toch inadequaat worden.

Van der Wouden & Kullberg (2002) pleiten daarom voor leefstijlbestendige woonmilieus, wat het andere uiterste is. Leefstijlbestendige woonmilieus zijn opgewassen tegen leefstijlveranderingen van bewoners en geven daarom ruimte aan meerdere leefstijltypen tegelijkertijd. Bij wijzigingen in de leefstijl zullen bewoners in deze visie eerst trachten hun woning middels kleine aanpassingen zich te voegen naar hun omgeving, een omgeving die veel variëteit en verschillende gebruiksmogelijkheden biedt. Al in 1969 bracht Priemus deze gedachtegang naar voren in zijn pleidooi voor meer flexibiliteit en overmaat in woningen. Daardoor zijn woningen beter berekend op veranderingen die samenhangen met de huishoudensfase (interne niet-cyclische veranderingen) als ook op de maatschappelijke veranderingen die van buiten op het huishouden afkomen en als zodanig de relatie tussen huishoudens en hun woonomgeving beïnvloeden (externe niet-cyclische veranderingen). Aanvullingen op deze gedachtegang duiken hier en daar de kop op, recentelijk weer door GRAS (2000). De gedachte is hier om een soort basiswoonmilieus of basiswoningen, met verschuifbare binnenmuren, te bouwen, die bewoners zelf naar eigen voorkeur kunnen inrichten. Op buurtniveau betekent het meer aandacht voor de universele kwaliteiten van woonomgeving, zoals Van Dorst aangeeft (2001). Centraal in deze uitwerking staat de interpretatie dat de ruimtelijke omgeving effect heeft op de leefstijl. Getracht zou moeten worden de belemmering die uitgaat van die omgeving voor de leefstijl terug te brengen. Op het individuele niveau betekent deze benadering in feite een pleidooi om iedereen zijn eigen woning te laten (ver)bouwen en dat over de langere termijn bezien geen verhuizingen nodig zijn. Op het maatschappelijke niveau kan het leefstijlbestendigen van woonmilieus residualisering van het sociale woningmarktsegment voorkomen of belemmerd worden. Ook bij deze benadering kunnen vraagtekens worden gezet. Het commentaar op de gedachte om woonmilieus door bewoners zelf te laten invullen luidt dat het leefstijlbegrip er feitelijk zijn waarde als beleidsinstrument mee verliest. Het is volgens deze redenering immers helemaal niet nodig om leefstijltypen te definiëren. Deze kritiek kan zelfs worden uitgebreid; dergelijke bouwprogramma's komen er eigenlijk op neer dat iedereen zijn eigen huis bouwt, wat een deel van planning en grootschalige ontwikkeling nutteloos maakt.

Heeft het zin woonmilieus te ontwikkelen op basis van leefstijltypen? In figuur 4.1 zijn de beide tegengestelde planningsconcepten weergegeven. Naast gevolgen op het individuele en maatschappelijk niveau moet echter ook worden gekeken naar de dynamiek van woongebieden zelf. De sociaal-ruimtelijke dynamiek omvat immers een

doorgaans kortere tijdspanne dan de fysiek-ruimtelijke dynamiek. Op een zeer laag schaalniveau, dat van een woning, woonblok of straat, worden woonmilieus neergezet voor een bepaalde bevolkingsgroep c.q. leefstijl. Dit is af te leiden van de financieringswijze, eigendomssituatie, woningomvang, comfort en de prijsklasse. Deze leefstijlafhankelijke woonmilieus worden op den duur leefstijlbestendig als huishoudens een andere leefstijl bereiken en desondanks niet verhuizen. In veel woongebieden, zelfs in recent gebouwde, wonen huishoudens die een andere leefstijl hebben dan die welke de planners van die woongebieden voor ogen hadden. Op de langere termijn zorgen externe niet-cyclische processen (technologische innovatie, toegenomen welvaart, demografische veranderingen) door de tijd heen voor een opeenvolging van leefstijlen in woongebieden. Zo is in Amsterdam de Jordaan destijds niet gebouwd voor de 'kosmopolieten' en 'dynamische individualisten' die daar nu wonen. Maar ook voor de kortere termijn zijn voorbeelden te noemen, zoals de Bijlmermeer waar werd ingezet op ruimte voor op groen georiënteerde gezinnen en Borneo/Sporenburg waar meer gezinsgeoriënteerden zich vestigden dan de stedenbouwkundigen hadden voorzien. Zo bezien lijken alle buurten zich te ontwikkelen van leefstijlafhankelijk naar leefstijlbestendig.

Leveren leefstijlbenaderingen de gewenste interpretatie van de relatie tussen mensen en hun woonomgeving? Waar het woonmilieuanalyseonderzoek een nadere interpretatie vereist van eenmaal gevonden samenhang tussen fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke kenmerken, heeft het leefstijlonderzoek zich gericht op de wederzijdse beïnvloedingsrelatie tussen mensen en hun woonomgeving. Sommige studies proberen een bijdrage te leveren aan dit inzicht en zoeken nadere verklaringen. De verschillende wijzen waarop ruimtelijke effecten van leefstijlen en de ruimtelijke omgevingseffecten op leefstijl worden benaderd en geoperationaliseerd laten zien dat steeds wordt gezocht naar een betere, nauwkeuriger beschrijving van de samenhang. Dat geldt niet voor het op commerciële leest geschoeide leefstijlonderzoek waar ruimtelijke implicaties onderdeel zijn van de leefstijl. Deze onderzoeken lijken vooral hun bestaansbasis te hebben in het bewerkstelligen van de symbolische identiteit van al bestaande buurten (bijvoorbeeld wanneer woongebieden niet meer goed functioneren en in een negatieve spiraal dreigen terecht te komen), dan wel het leveren van bepaalde planningsconcepten voor te bouwen nieuwe woongebieden (bijvoorbeeld bouwen voor het topsegment, voor ouderen, et cetera). Algemeen voor Nederland bepaalde leefstijltypen krijgen met deze studies een lokale uitwerking, maar het heeft met het inzichtelijk maken van de kwalitatieve vraag niet veel te maken. In plaats van naar algemeenheid strevend en naar Nederland als geheel generaliserend – zoals de commerciële leefstijlbenaderingen doen – zou een nadere invulling en begrip van de relatie meer moeten worden gezocht in verdiepingsstudies.

Literatuur

Adler, A. (1933), *Der Sinn des Lebens*, Leipzig Passer, Wien.

Alpert, L. & R. Gatty (1969), Product positioning by behavioral life styles. In: *Journal of Marketing* 33, pp. 65-69.

Anderiessen, G. & A. Reijndorp (1990), *Van volksbuurt tot stadswijk. De vernieuwing van het Oude Westen*, Rotterdam, Rotterdam.

Bell, W. (1968), The city, the suburb and a theory of social choice. In: Greer, S. (red.), *The new urbanisation*, pp. 132-168. New York: Putnam Books.

Bertholet, P. (1992), *Stedelijke woonmilieus en stedelijke woonvoorkeuren*, Publikatiereeks DGVH/DOK-rapporten 26. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

Bootsma, H. (1995), The influence of a work-oriented lifestyle on residential location choice of couples. In: *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 10, pp. 45-63.

Bootsma, H., R. Camstra, H. de Feijter & A. Mol (1993), *Leefstijl: een dynamische levensoriëntatie*. In: *Rooilijn* 26, pp. 332-337.

Bourdieu, P. (1979), *La distinction; critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit.

Brouwer, J. & J. Willems (1996), *Woonmilieus in grootstedelijk gebied. Studie naar de huidige en toekomstige verhoudingen in vraag en aanbod van woonmilieus in BON-gebied*. Delft: AB onderzoek.

Bureau Middelkoop, ABF Onderzoek & West 8 (1999), *Transformatiemogelijkheden van woonmilieus vanuit een economische benadering*. Heemstede.

Buys, A. (2001), De beleving van woonmilieus in kaart gebracht. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 6, pp. 11-15.

Camstra, R. (1996), Commuting and gender in a lifestyle perspective. In: *Urban Studies* 33, pp. 283-300.

Camstra, R., J. van der Craats, W. Reedijk & B. Timmermans (1996), *Verder dan de voordeur. Woningcorporaties en de leefbaarheid van wijken in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2003), *Woonsituatie particuliere huishoudens naar herkomst, 1998*. Voorburg/Heerlen: CBS. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/>

Cloke, P. (1996), Rural life-styles: material opportunity, cultural experience, and how theory can undermine policy. In: *Economic Geography* 72, pp. 433-449.

De Leeuw-Hartog, A. (1988), *Woonmilieu en woonkeuze: een leidraad voor nieuwe lokaties*. Rotterdam: Dienst Volkshuisvesting.

Deurloo, R. & S. Musterd (2001), Residential profiles of Surinamese and Moroccans in Amsterdam. In: *Urban Studies* 38 (3), pp. 467-486.

De Vreeze, N. (1993), *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Den Haag: Nationale Woningraad.

De Waal, P. & W. Rohde (1995), *Vooroorlogse wijken in beeld, wijktypologie van vooroorlogse woonwijken en ontwikkeling in de periode 1990-1995*. Amsterdam: RIGO.

De Wijs-Mulkens, E. (1999), *Wonen op stand; lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Het Spinhuis.

De Wijs-Mulkens, E. & W. Ostendorf (2001), *Smaak in twee dimensies. De smaak van het WBO*. In: *Tijdschrift voor de volkshuisvesting* 7 (8), pp. 45-50.

Dieleman, F. & R. Nijstad (1997), *Eenzijdige bevolking in sociale huursector vooral probleem buiten grote steden*. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 3 (7), pp.

Dietvorst, A. & M. Jansen-Verbeke (1988), *De binnenstad: kader van een sociaal perpetuum mobile: een literatuurstudie naar tijdsbesteding en binnenstadsgebruik*. Nederlandse geografische studies 61. Amsterdam: KNAG / Nijmegen: Geografisch en Planologisch Instituut, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dignum, K., S. Musterd & W. Ostendorf (1991), *Woonmilieus in Nederland*. Amsterdamse sociaal-geografische studies 37. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Duyvendak, J.W. & L. Veldboer, *Gelijkheid en verschil in het wonen*. In: Meindertsma, M.C. (red.), *Stadslab; over stedelijke vernieuwing en herstructurering*, pp. 59-75. Amsterdam.

Galster, G. (2002), *Trans-atlantic perspectives on opportunity, deprivation and the housing nexus*. In: *Housing Studies* 17 (1), pp. 5-10.

Ganzeboom, H. (1988), *Leefstijlen in Nederland; een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Goedgeluk, H. (1997), *Bomen over wonen. Woningmarktonderzoek met beslissingsbomen*. Nederlandse Geografische Studies 235. Utrecht: KNAG/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit Utrecht

GRAS (2000), *Leefstijlen. Verslag mini-symposium d.d. 24 oktober 2000, Groningen*. www.platformgras.nl/download/leefstijlen.

Grunfeld, F. (1970), *Habitat and habitation : a pilot study*. Alphen aan den Rijn:: Samsom.

Hägerstrandt, T. (1970), *What about people in regional science? Papers of the Regional Science Association* 24, pp. 7-21.

Hoffschulte, C. & S. Musterd (1989), De wervingskracht van Amsterdamse woonmilieus. In: Dieleman, F.M., R. van Kempen & J. van Weesep (red.), Met nieuw elan. De herontdekking van het stedelijk wonen. Volkshuisvesting in theorie en praktijk 23. Delft: Delftse Universitaire Pers.

Holt, D. (1997), Poststructuralist lifestyle analysis: conceptualizing the social patterning of consumption in postmodernity. In: Journal of Consumer Research 23, pp. 326-350.

Hunecke, M. (1997), Lebensstilforschung; oder: der Beitrag der Sozialwissenschaften zum nachhaltigen Konsum. In: Zukünfte 20, pp. 33-35.

Ketelaar, J. (1994), Het woonmilieu op begrip gebracht. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.

Knox, P. (1995), Urban social geography; an introduction. Derde editie. Harlow: Longman.

Lofland, L. (1989), Private lifestyles, changing neighborhoods, and public life: a problem in organized complexity. In: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 80, pp. 89-95.

Machielse, E. (1989), Stedelijke elite; terug van weg geweest? In: Bovenkerk, F. & L. Brunt (red.), De andere stad; achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit. Stedelijke netwerken werkstuk 16, pp. 147-158. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.

Marx, K. (1953 [1867]), Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie. Berlin: Dietz Verlag.

Mitchell, A. (1983), The nine American lifestyles. New York: Warner.

Nas, P. (1985), Urban life-styles; a bibliographical approach. In: Southall, A., P. Nas & G. Ansari (red.), City and society; studies in urban ethnicity, life-style and class, pp. 57-70. Leiden: Universiteit Leiden.

Nitto, H. & J. Shiozaki (2001), Changing consumption patterns and new lifestyles in the 21st century. NRI Papers 24, Nomura Research Institute.

Priemus, H. & Wassenberg (1997), Toekomst stedelijke woonmilieus., In opdracht van Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.

Rohde, W., M. Schellekens, T. Seijkens & R. Kupers (1995), Naoorlogse wijken in beeld. Wijktypologie en analyse lokale aanpakstrategieën voor woonwijken uit 1946-1980. Amsterdam: RIGO.

Schneider, N. & A. Spellerberg (1998), Lebensstile, Wohnbedürfnisse und räumliche Mobilität. Opladen: Leske und Budrich.

Sobel, M. (1981), Lifestyle and social structure; concepts, definitions, analysis. New York: Academic Press.

Tesser, P.T.M., F.A. van Dugteren & C.S. van Praag (1994), Minderhedenbeleid 1995. Rapportage minderheden 1994. Ruimtelijke spreiding van allochtonen. Ontwikkelingen - achtergronden – gevolgen. Den Haag: Sdu – SCP.

Van der Meulen, T. (1987), De validatie van ruimtelijke gedragsmodellen. In: Van der Laan, L. & B.C. De Pater (red.), Theoretische perspectieven in de sociale geografie, pp.77-92. Amsterdam: KNAG.

Van der Wouden, R. & J. Kullberg (2002), Leefstijlen in onderzoek en praktijk. In: Stedebouw & Ruimtelijke Ordening 83 (6), pp. 10-20.

Van de Wardt, J.W., F. Bodewitz & S. Dekker (1997), Woonmilieus in Nederland. Een typologie van gemeenten in 1994. Amsterdam: BRON / Universiteit van Amsterdam.

Van Diepen, A.M.L. (1998), Spatial aspects of housing. In: Noorman, K.J. and A.J.M. Schoot Uiterkamp (red.), Green Households? Domestic Consumers, Environment, and Sustainability, pp. 101-120. London: Earthscan Publications Ltd.

Van Diepen, A. & S. Musterd (2001), Stedelijke leefstijlen en woonmilieus in Amsterdam. Amsterdam: Amsterdam study centre for the Metropolitan Environment.

Van Engelsdorp Gastelaars, R., R. Tooren & I. Westerterp (1987), Een woonbuurt in het oostelijk havengebied, Advies over de in het Oostelijk Havengebied van Amsterdam denkbare bevolkingsopbouw en woongebiedkarakteristiek. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.

Van Engelsdorp Gastelaars, R., W.J.M. Ostendorf & S. de Vos (1980), Typologie van Nederlandse Gemeenten naar stedelijkheidsgraad. Monografie Volkstelling 1971, 15B, 's Gravenhage.

Van Engelsdorp Gastelaars, R. (1999), Nieuwe trends in de verhuisbehoeften. Amsterdam: Amsterdam study centre for the Metropolitan Environment.

Van Erkel, F.R., E.T. van Kempen & S. Musterd, m.m.v. H.P.H. Hoogenhout (1988), Woonbeeld, woonmilieu en doelgroepen: differentiatie in de Goudse woningmarkt. Amsterdamse sociaal-geografische studies 16. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Van Kempen, R. & H. Priemus (2001), Toenemende eenzijdigheid. In: Tijdschrift voor de Volkshuisvesting 3, pp. 12-18.

Van Kempen, R. & H. Priemus (2002), Revolution in social housing in the Netherlands: possible effects of new housing policies. In: Urban Studies 39 (2), pp. 237-253.

Van Weesep, J. & H. Priemus (1999), The dismantling of public housing in the USA. In: Netherlands Journal of Housing and the Built Environment 14 (1), pp. 3-12.

Veblen, T. (1994 [1899]), The theory of the leisure class. Tweede editie. London: Constable.

Versantvoort, M. & L. van der Laan (1998), Analysing labour supply in a life-style perspective. Tinbergen Institute, Discussion paper TI98-010/2, labour, region and environment, Amsterdam.

Versantvoort, M. (2000), Analysing labour supply in a life style perspective. Tinbergen Insitute, Rotterdam.

Vijgen, J. & R. Van Engelsdorp Gastelaars (1986), Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst. Netherlands Geographical Studies 22. Amsterdam: KNAG/Universiteit van Amsterdam.

Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1991), Een gevarieerd bestaan; het gebruik van tijd en ruimte in het dagelijks leven van enkele 'oude' en 'nieuwe' groepen binnen de Nederlandse samenleving. Stedelijke netwerken werkstuk 28. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.

Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1992), Centrum, stadsrand, groeikern; bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het stadsgewest Amsterdam. Stedelijke netwerken werkstuk 40. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.

Weber, M. (1972 [1922]), *Wirtschaft und Gesellschaft; Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr.

Willekens, F. (1991), Understanding the interdependence between parallel careers. In: Siegers, J., J. de Jong-Gierveld & E. van Imhoff (red.), *Female labour market behaviour and fertility*, pp. 2-31. Berlin/Heidelberg: Springer Verlag.

Wirth, L. (1938), Urbanism as a way of life. In: *American Journal of Sociology* 44, pp. 1-24.

Zukin, S. (1998), Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption. In: *Urban Studies* 35, pp. 825-839.